

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 35 (2014)

Δελτίον ΧΑΕ 35 (2014), Περίοδος Δ'.

Η εξέλιξη του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης στη Χίο

Άννα ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1749](https://doi.org/10.12681/dchae.1749)

Copyright © 2016, Άννα ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ Α. (2016). Η εξέλιξη του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης στη Χίο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 35, 43–64. <https://doi.org/10.12681/dchae.1749>

Άννα Μισαηλίδου

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΛΙΝΘΟΠΕΡΙΚΛΕΙΣΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΔΟΜΗΣΗΣ ΣΤΗ ΧΙΟ*

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται δεκατέσσερις περιπτώσεις ακριβώς χρονολογημένων ναών και κοσμικών κτηρίων του νησιού, που έχουν κατασκευαστεί με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία σε δύο παραλλαγές, μία αμελή και μία πιο επιμελημένη. Με βάση τα χρονολογημένα παραδείγματα επιχειρήθηκε μια πρώτη χρονολογική προσέγγιση για 21 ακόμη μνημεία που είχαν κατασκευαστεί με την ίδια τεχνική, ενώ προέκυψαν κάποια συμπεράσματα για την εξέλιξη αυτού του είδους τοιχοδομίας στο νησί.

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινή περίοδος, αρχιτεκτονική, πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, κοσμικά κτήρια, Χίος.

Αφορμή για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου αποτέλεσε ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί της Χίου και συγκεκριμένα η χρήση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης σε δύο οικοδομικές φάσεις του.

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση του θέματος κρίνεται σκόπιμο να προσδιοριστεί ο όρος «πλινθοπερίκλειστο». Το πλινθοπερίκλειστο(ν) ή πλινθοπερίβλητο(ν) της ελληνικής βιβλιογραφίας καθώς και ο γαλλικός όρος *cloisonné*¹, που έγινε αποδεκτός και στην αγγλική γλώσσα, προσδιορίζουν σύστημα τοιχοδομίας

This article presents fourteen cases of precisely-dated churches and secular buildings on the island that were built in the cloisonné masonry system in two variants, one unfinished (pseudo-cloisonné) and a more elaborate one. On the basis of dated examples, an initial attempt is made to date 21 other monuments built using the same technique; in addition, there emerged a number of results concerning the evolution of this sort of masonry on the island.

Keywords

Post-Byzantine period, architecture, *cloisonné* masonry, secular buildings, Chios.

κατά το οποίο λίθοι περικλείονται ή περιβάλλονται στις τέσσερις πλευρές τους από πλίνθους².

Οι παραλλαγές στις πλινθοπερίκλειστες τοιχοποιίες είναι πολλές και σχετίζονται με το είδος επεξεργασίας των λίθων (λαξευτοί, ημιλαξευτοί, αργοί), τον αριθμό των πλίνθων που τους περιβάλλουν στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς (μονές, διπλές), την αυστηρότητα ή τη χαλαρότητα με την οποία τους περιβάλλουν. Πιο συγκεκριμένα, το πλινθοπερίκλειστο θεωρείται «κανονικό» όταν οι λίθοι είναι λαξευτοί και οι οριζόντιες και

* Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αρχικά το συνοδευτικό εποπτικό υλικό του άρθρου ήταν αρκετά μεγάλο λόγω του συνθετικού θέματος που πραγματεύεται. Όμως για ευνόητους λόγους δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν όλες οι φωτογραφίες, διότι θα πλησίαζαν τις 50 στον αριθμό. Ήδη οι φωτογραφίες που χρησιμοποιήθηκαν είναι πολλές και θα ήθελα να ευχαριστήσω γι' αυτό την Εκδοτική Επιτροπή για την κατανόησή της.

¹ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Λονδίνο 1974, 224 κ.ε.

² Για ένα γενικό προσδιορισμό του όρου, βλ. *ODB*, τ. 1, λήμμα

«Brickwork Techniques and Patterns», 323 (S. Cυρčić). Επίσης, στο Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη-Κεοίσογλου (επιμ.), *Πολύγλωσσο εικονογραφημένο λεξικό όρων βυζαντινής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής*, Ηράκλειο 2010, στο λήμμα *τοιχοδομία*, 334 βλ. τους όρους σε άλλες γλώσσες και εικόνες από παραλλαγές του τοιχοδομικού αυτού συστήματος. Τον προσδιορισμό του «ιδανικού» και «ατελούς» πλινθοπερίκλειστου δίνει ο Χ. Μπούρας στο Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 455.

κάθετες πλίνθοι κατά κάποιο τρόπο ορίζουν με επιμέλεια και κανονικότητα ίσα διάχωρα, τα οποία πλαισιώνουν τους λίθους. Για το λόγο αυτό το πλινθοπερίκλειστο, όπως και ο όρος *cloisonné* έχουν ταυτιστεί με τα ελλαδικά μεσοβυζαντινά παραδείγματα, που είναι σχεδόν ισόδομα³. Όλες οι υπόλοιπες περιπτώσεις πλινθοπερίκλειστου, με αργούς ή ημιλαξευτούς λίθους ή με λίθους λαξευτούς ανόμοιου μεγέθους (σε δεύτερη χρήση) που περιβάλλονται στις τέσσερις ή σε κάποιες από τις πλευρές από πλίνθους σε χαλαρή διάταξη προσδιορίζονται με τον όρο «ατελής» ή «ψευδοπλινθοπερίκλειστο».

Πάντως, όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία, ο όρος «πλινθοπερίκλειστο» χρησιμοποιείται, πλέον, με την κυριολεκτική του έννοια σε όλες τις περιπτώσεις που πλίνθοι περικλείουν λίθους, ακόμη και εάν απομακρύνονται από την εικόνα του τυπικού ελλαδικού μεσοβυζαντινού πλινθοπερίκλειστου⁴. Για το λόγο αυτό ο όρος «πλινθοπερίκλειστο» συχνά συνοδεύεται από άλλους πιο συγκεκριμένους προσδιορισμούς, κάτι το οποίο θα ακολουθήσουμε και στο παρόν άρθρο.

Επανερχόμενοι στο ναό των Αγίων Αποστόλων, από την έρευνα που έγινε στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής, διαπιστώθηκε ότι, στην υφιστάμενη κατάσταση, αποτελεί έργο του Χίου μητροπολίτη Συμεών Δαμαλά και χρονολογείται επακριβώς, βάσει των κτητορικών επιγραφών του, το έτος 1564⁵. Παράλληλα, διατηρούνται τμήματα μιας παλαιότερης οικοδομικής φάσης, κυρίως στο εσωτερικό του και, εξωτερικά, στα κατώτερα τμήματα της ανατολικής πλευράς του, που πιθανότατα κατασκευάστηκαν στο διάστημα από το 13ο αιώνα και πριν από το 1346⁶.

Ο ναός στο σύνολό του, με εξαίρεση τους δύο τρούλους, που είναι ολόπλινθοι, έχει κτιστεί με πλινθοπερί-

κλειστη τοιχοποιία, σε δύο παραλλαγές της. Τα κατώτερα τμήματα της ανατολικής πλευράς, που ανάγονται στην πρώτη οικοδομική φάση, κατασκευάστηκαν με ακατέργαστους ή στην καλύτερη περίπτωση αδρά λαξευμένους γκριζούς λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, από την ευρύτερη περιοχή του Πυργίου. Οι λίθοι κτίστηκαν μέσα σε παχύ κονίαμα και περιβάλλονται, χωρίς κανονικότητα, από μονές πλίνθους στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς και χωρίς να σχηματίζουν αυστηρές οριζόντιες στρώσεις. Με τον ίδιο τρόπο, αλλά ακόμη πιο χαλαρή διάταξη κατασκευάστηκαν τα υποχωρημένα τύμπανα των τυφλών αφιδωμάτων των πλαγίων πλευρών, που ανάγονται στη δεύτερη οικοδομική φάση (1564)⁷. Το πιο επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα διατηρείται στις παραστάδες των τυφλών αφιδωμάτων, καθώς και στα ανώτερα τμήματα του ναού, σε όλες στις πλευρές και στο σύνολο της δυτικής όψης. Σε αυτά τα τμήματα χρησιμοποιήθηκαν λιθόπλινθοι με φανερά πιο επιμήκεις αναλογίες σε σχέση με τους λίθους στα τύμπανα των αφιδωμάτων και στα χαμηλότερα τμήματα της ανατολικής κυρίως, πλευράς. Οι τοιχοποιίες με επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο, επίσης, ανάγονται στη δεύτερη οικοδομική φάση (1564).

Η χρήση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης στο ναό των Αγίων Αποστόλων δεν ήταν αναμενόμενη, διότι η Χίος είναι συνδεδεμένη με την αρχιτεκτονική «σχολή» της Κωνσταντινούπολης και το σύνολο σχεδόν των μνημείων που διασώθηκαν έχουν κατασκευαστεί με μεικτή τεχνική, από εναλλασσόμενες δηλαδή πλίνθινες και λίθινες ζώνες⁸. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα αποτελεί ως γνωστόν χαρακτηριστικό της μεσοβυζαντινής «ελλαδικής σχολής»⁹. Όμως, είχε εφαρμογή σε ναούς

³ Βλ. *ODB*, ό.π.

⁴ Κάποιες φορές η χρήση του όρου μπορεί να είναι καταχρηστική, όπως για παράδειγμα όταν υπάρχουν επάλληλες πλίνθοι στους κατακόρυφους αρμούς, οπότε δεν πρόκειται για πλινθοπερίκλειστο, αλλά για διαφορετική τεχνική, επίσης γνωστή ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

⁵ Α. Μισαηλίδου, *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί της Χίου*, Θεσσαλονίκη 2012 (διδακτορική διατριβή - διαθέσιμη στο διαδίκτυο στους ιστότοπους <http://invenio.lib.auth.gr> και <http://phdtheses.ekt.gr>).

⁶ Εάν θεωρήσουμε ότι το έτος αυτό αποτελεί το *terminus post quem* για την ίδρυση του οικισμού του Πυργίου, του οποίου προηγείται η πρώτη φάση των Αγίων Αποστόλων, βλ. Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), 59 και 66 κ.ε.

⁷ Φωτογραφίες του ναού, βλ. στο ίδιο, εικ. 24, 35.

⁸ Η μεικτή τοιχοποιία απαντά στη Νέα Μονή, στον Άγιο Γεώργιο Συκούση, στην Παναγία Κρήνα, στην Παναγία Σικελιά, στον

Άγιο Ιωάννη στο Χαλκειός, στα κατώτερα τμήματα της Παναγίας της Βεσταρχούσαινας στον Δαφνόνα, στην Αγία Παρασκευή της Καλλιμασιάς, βλ. φωτογραφίες στο Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 131, 140, 143, 155, 168, 167.

⁹ Στην «κανονική» ή «ιδανική» μορφή του αποτέλεσε το βασικό σύστημα δόμησης ήδη κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, στην κεντρική Ελλάδα, κυρίως στην Αττική και στην Αργολίδα, και συνεχίστηκε και μετά την περίοδο της φραγκοκρατίας [A. H. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle Byzantine Churches», *BSA XXXIII* (1931-1932), 90-130 και Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 2), 454 κ.ε., Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 213 κ.ε.]. Το ίδιο σύστημα, σε μια πιο χαλαρή εκδοχή του, γενικεύεται και στη Θεσσαλία τον 11ο αιώνα (Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1979, 154 κ.ε.). Αρχετά επιμελημένο απαντά στη δυτική Στερεά Ελλάδα και σποραδικά στην Ήπειρο και στη Μακεδονία, όπου γενικεύεται το 13ο αιώνα, αρχικά στην αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου και από εκεί,

αλλά και οχρωματικά έργα των μικρασιατικών παραλίων¹⁰, του ιστορικού δηλαδή χώρου των Λασκαριδών. Και βέβαια το πλινθοπερίκλειστο σύστημα είχε εφαρμογή σε Οθωμανικά μνημεία του ελλαδικού και όχι μόνο χώρου, από το 14ο αιώνα και εξής¹¹.

Η κατασκευή πλινθοπερίκλειστων τοιχοποιιών στη Χίο δεν φαίνεται να ήταν άγνωστη κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Στις μεικτές τοιχοποιίες του Αγίου Γεωργίου Συγκούση, της Παναγίας Κρήνας, αλλά και αργότερα στον Άγιο Ιωάννη στο Χαλκειός, στις λίθινες ζώνες οι λίθοι περικλείονται από πλίνθους, χωρίς όμως να κυριαρχούν αισθητικά, αφού υποτάσσονται στη γραμμική διάταξη της μεικτής τοιχοποιίας. Εντούτοις, κανένα μνημείο δεν έχει διασωθεί από αυτήν την περίοδο, που να έχει κατασκευαστεί εξολοκλήρου με αυτό το σύστημα δομής¹². Πάντως η σύνδεση της Χίου με την αρχιτεκτονική «σχολή» της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν ο μόνος λόγος που το πλινθοπερίκλειστο δεν χρησιμοποιήθηκε ευρέως στο νησί στη βυζαντινή εποχή, αφού γενικότερα στη ναοδομία του υιοθετήθηκαν αρχιτεκτονικά στοιχεία από την ηπειρωτική Ελλάδα¹³. Ο λόγος ήταν προφανώς και πρακτικός και σχετίζεται με την έλλειψη λίθων κατάλληλων για λάξευση¹⁴.

Στη Χίο, το πλινθοπερίκλειστο είχε εφαρμοστεί, κατά ευτυχή συγκυρία, στην ατελή ή στην πιο επμελημένη μορφή του, εκτός από τον εξωνάρθηκα και την Τράπεζα της Νέας Μονής (για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια) και την πρώτη φάση των Αγίων Αποστόλων,

Εικ. 1. Μεστά, ναός Παλαιού Ταξιάρχη.

και σε άλλα μνημεία, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν δεκατέσσερις ακριβώς χρονολογημένοι ναοί και κοσμικά κτήρια, συμπεριλαμβανομένης της δεύτερης φάσης των Αγίων Αποστόλων (1564).

Το πρώτο χρονολογημένο παράδειγμα πλινθοπερίκλειστου στο νησί απαντά στο ναό του Παλαιού Ταξιάρχη των Μεστών. Είναι μια ελεύθερη παραλλαγή πλινθοπερίκλειστου με χαλαρή διάταξη των πλίνθων στα τύμπανα και στα ανώτερα τμήματα του ναού, που, βάσει επιγραφής, χρονολογείται το 1503¹⁵. Η τοιχοποιία αυτή παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τα υποχωρημένα τύμπανα των τυφλών αφιδωμάτων των Αγίων Αποστόλων (Εικ. 1).

ακόμη αργότερα, στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο [Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον*, Θεσσαλονίκη 1992, 97-110, 142 κ.ε., 211. Νικονάνος, *ό.π.*, 157. Μπούρας - Μπούρα, *ό.π.* (υποσημ. 2), 455 κ.ε.].
¹⁰ H. Buchwald, «Laskarid Architecture», *JÖB* 28 (1979), 268 κ.ε. και A. Peschlow Bindokat, *Der Latmos*, Mainz am Rhein 1996, 58 κ.ε. C. Foss, «The Lycian Coast in the Byzantine Age», *DOP* 48 (1994), 1-51, εικ. 2 και 33.

¹¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποια αντιπροσωπευτικά μνημεία της εποχής που δημοσιεύτηκαν στο συλλογικό τόμο Ε. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού - Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2008: το Φαίη Πασά Ιμαρέτ στο Μαράτι της Αρτας (στο ίδιο, 184), το Αλατζά Ιμαρέτ (στο ίδιο, 229-231), το Γενί χαμιάμ (στο ίδιο, 235-236) και το Μπεζεστένι στη Θεσσαλονίκη (στο ίδιο, 246-247), το Τζιντζιρλί τζαμί (στο ίδιο, 284-286) και το Μπεζεστένι στις Σέρρες (στο ίδιο, 287-288), ο δίδυμος λουτρόνας στη Βέροια (στο ίδιο, 300-302), το Ιμαρέτ στην Κομοτηνή (στο ίδιο, 324-326), η Χάνα στην περιοχή των Φερρών [στο ίδιο, 333 και Ε. Τομπίδης-Πεντάζος, «Αρχαιολογικά Έρευναι εν Θράκη (1969)», *ΑΕ* 1973, 30-35]. Επίσης, βλ. S. Ćurčić, «Architecture in the Age of Insecurity. An Introduction to Secular Architecture in

the Balkans, 1300-1500», *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300-1500 and its Preservation*, Θεσσαλονίκη 1997, 19-51.

¹² Από το ναό της Αγίας Παρασκευής στην Καλλιμασιά, διαπιστώνουμε ότι πιθανότατα μέχρι και το 15ο αιώνα η Χίος ακολουθούσε τις αρχιτεκτονικές τάσεις της πρωτεύουσας, δηλαδή τη μεικτή τοιχοποιία, όπως αυτή εξελίχθηκε στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, *ό.π.* (υποσημ. 5), εικ. 167.

¹³ Α. Μισαηλίδου, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς Χίου», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 423 κ.ε.

¹⁴ Η επισήμανση είχε γίνει από τον Χ. Μπούρα για τη Νέα Μονή του 11ου αιώνα, βλ. Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, 124.

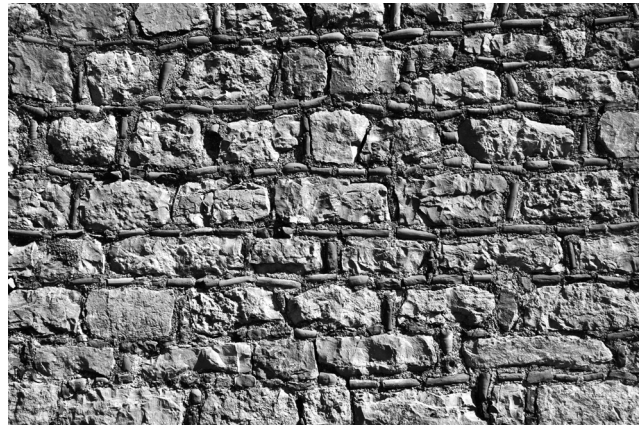
¹⁵ Αναφορά στον Παλαιό Ταξιάρχη και δημοσίευση της κάτοψης του ναού έγινε από τον Μπούρα, Χ. Μπούρας, *Χίος*, Αθήνα 1974, 50. Ο Μπούρας αναφέρει ότι η αρχική μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική επεκτάθηκε το 1794 σε δίκλιτη. Στο ναό σώζεται ιδρυτική επιγραφή, βλ. Β. Αθανασοπούλου-Πέννα, «Συντήρηση τοιχογραφιών, Μεστά Παλαιός Ταξιάρχης», *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 387, πίν. 279α. Η επιγραφή αναφέρει: *Ἀνηγέρθη καὶ ἀνηστωρίθη ἐκ βόθρου ὁ πάνσεπτος ἡ(α)ὸς τοῦ παμειγίστου Ταξιάρχου Μιχαὴλ δη(α) κόπου καὶ ἐξόδου ἀδελφῶν τοῦ ἀγίου ναοῦ τούτου: αἰ(α)τους α.Φ.Γ. Μάρτιο ΙΕ=1503.*

Εικ. 2. Πόλη Χίου, ναός Αγίου Συμεών Ατσικής.

Το επόμενο σε χρονική ακολουθία μνημείο είναι η δεύτερη φάση του ναού των Αγίων Αποστόλων, του 1564, με τις δύο παραλλαγές του πλινθοπερίκλειστου, την πιο αμελή των υποχωρημένων τμημάτων και την πιο επιμελημένη των παραστάδων και των ανώτερων ζωνών¹⁶.

Ακολουθεί ο ναός του Αγίου Συμεών στην περιοχή της Ατσικής, στην πόλη της Χίου. Ο συγκεκριμένος ναός θεωρείται ότι κτίστηκε ή, εν πάση περιπτώσει, ότι ανα-

Εικ. 3. Διευχά, μονή Μουνδών.

κατασκευάστηκε πριν από το 1574, από τον Συμεών, το φερόμενο κτήτορα των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί¹⁷. Δυστυχώς από το ναό σώθηκε μία και μόνον παραστάδα στη βορειοανατολική γωνία του υφιστάμενου κτηρίου, που δηλώνει ότι τουλάχιστον οι πλάγιες όψεις του αρχικού ναού διαρθρώνονταν με τυφλά αφιδώματα (Εικ. 2). Οι λίθοι που περικλείονται από τις πλίνθους είναι επιμήκεις και καλολαξευμένοι.

Σύγχρονο με τον Άγιο Συμεών είναι το καθολικό της μονής Μουνδών, κοντά στο χωριό Διευχά της βόρειας Χίου. Η παλαιότερη φάση του καθολικού της μονής είναι ακριβώς χρονολογημένη το 1574¹⁸. Ο ναός είναι μονόκλιτος καμαροσκεπής, με έντονο το στοιχείο της δρομικότητας. Οι όψεις του διαρθρώνονται απλά, χωρίς τυφλά αφιδώματα. Οι λίθοι, αν και αδρά λαξευμένοι είναι σχεδόν ορθογώνιοι και περιβάλλονται από λαβές αγγείων αντί πλίνθων. Πρόκειται για μια πρωτότυπη ιδέα, που δεν έχει άλλο παράλληλο στο νησί και φανερώνει επιτήδευση στις προθέσεις του συνεργείου (Εικ. 3).

Το πλινθοπερίκλειστο έχει χρησιμοποιηθεί και στο καθολικό της μονής του Αγίου Μηνά, κοντά στον οικισμό του Νεοχωρίου, στην ευρύτερη περιοχή του Κάμπου, νότια της πόλης της Χίου¹⁹. Ο ναός, βάσει των πηγών,

¹⁶ Η διαφοροποίηση αυτή στους Αγίους Αποστόλους δεν ξενίζει, διότι πρόκειται για πρακτική γνωστή ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή. Το γεγονός ότι οι πλινθοπερίκλειστες τοιχοποιίες ήταν διαπαντός οδήγησε στην επιλεκτική χρήση αυτού του είδους τοιχοποιίας στα ανώτερα και εμφανέστερα τμήματα των ναών, βλ. Μπούρας – Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 2), 453-454.

¹⁷ Ι. Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία της εν Χίω Όρθοδόξου Έκκλησίας*, Β' Έκδοση, χ.τ. 1997, 345 κ.ε. και Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, εν Αθήναις 1926, τ. Γ1, 18.

¹⁸ Θ. Μονιούδη-Γαβαλά, «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Μουνδῶν στὴ

Χίω», *Έκκλησιές* I, 177-184 και Α. Αξιωτάκης, *Ιστορία της Ιεράς Μονής Μουνδών της Χίου*, Χίος 2001, σποραδικά. Το έτος 1574 μαρτυρείται από πατριαρχικό σιγίλιο του Πατριάρχη Ιερεμία του Τρανού, ως έτος ανακαίνισης της μονής από τον Ιάκωβο Λαγκαδιώτη. Στη συνέχεια, όπως είναι προφανές, τόσο από τις εξωτερικές τοιχοποιίες όσο και από τη συναρμογή των θόλων εσωτερικά, ο αρχικός ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά.

¹⁹ Χ. Μπούρας, «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἁγίου Μηνᾶ στὴ Χίω», *Έκκλησιές* II, 241-248 και εικ. 5, 6.

ανακατασκευάστηκε στο διάστημα 1578-1586, επί πατριάρχου Ιερεμίου Β΄ και θεωρείται ο οψιμότερος οκταγωνικός ναός του νησιού. Το κτήριο υπέστη καταστροφές από το σεισμό που έπληξε τη Χίο το 1881 και αφού επισκευάστηκε δραστικά, έντεκα χρόνια μετά (1892)²⁰, απέκτησε νέο αρχιτεκτονικό τύπο, αυτόν της μονόκλιτης βασιλικής με δικλινή στέγη²¹. Από παλαιές φωτογραφίες, στις οποίες απεικονίζεται η προσεισμική μορφή του ναού²², διαπιστώνουμε καταρχήν ότι ο ναός που κατέρρευσε το 1881, δεν ήταν αυτός του 16ου αιώνα, αλλά ένας ναός που ήδη είχε υποστεί επεμβάσεις τόσο στην ανωδομή, όσο και στη δυτική πρόσοψη του νάρθηκα, και ανακατασκευάστηκε πιθανότητα μετά από τη Σφαγή του 1822 με ισόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα²³. Η βόρεια όψη και συγκεκριμένα το πρώτο από δυτικά τυφλό αψίδωμά της, το οποίο θα μπορούσε να ανήκει στην προηγούμενη φάση του ναού, αυτήν του 1578-1586, διακρίνεται ελάχιστα. Φαίνεται, όμως, ότι και εκεί είχε χρησιμοποιηθεί είτε το ισόδομο σύστημα χωρίς παρεμβολή πλίνθων είτε πλινθοπερίκλειστο με λαξευμένους λίθους.

Εκτός του συνεκτικού οικισμού των Μεστών έναντι του νότιου περιμετρικού τείχους βρίσκεται η μονή της Παναγίας. Το καθολικό της μονής (Εικ. 4) είναι ένας μονόχωρος καμαροσκεπής ναός κατασκευασμένος με λιθόπλινθους σε δεύτερη χρήση, που περιβάλλονται από πλίνθους. Με την ίδια τοιχοποιία κατασκευάστηκε και το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας όψης, ενώ η βόρεια έχει κατασκευαστεί με αργολιθοδομή. Στο υπέρθυρο προσκνητάριο διακρίνεται η τεχνική με την παραλλαγή της κρυμμένης πλίνθου, δηλαδή πεπλατυσμένοι λίθοι αντί πλίνθων στις υποχωρήσεις, και επάνω το αξονικό παράθυρο, με διατομή κλεψύδρας. Ο ναός βάσει επιγραφής χρονολογείται το 1659²⁴.

Στο Πυργί, εκτός τους Αγίους Αποστόλους, υπάρχουν τρεις ακόμη ακριβώς χρονολογημένοι ναοί με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Ο επιχρισμένος, σήμερα, μονόκλιτος καμαροσκεπής ναός του Ταξιάρχη, μέσα στον οικισμό, ο οποίος βάσει εντοιχισμένης επιγραφής χρονολογείται το 1680, διακρίνεται σε παλαιότερη φωτογραφία²⁵, στα σημεία που έχει καταπέσει το επίχρισμα, ότι είχε κτιστεί με αυτό το σύστημα. Οι λίθοι είναι αδρά λαξευμένοι, σχεδόν ορθογωνισμένοι.

Εικ. 4. Μεστά, μονή Παναγίας.

Στην περιοχή των Ολύμπων βρίσκεται ο μονόχωρος καμαροσκεπής ναός του Αγίου Παντελεήμονος. Ο ναός έχει κατασκευαστεί με λιθόπλινθους σε δεύτερη χρήση αλλά και με αδρά λαξευμένους λίθους που περικλείονται από πλίνθους. Το συνδυατικό κονίαμα είναι ελάχιστο. Το υπέρθυρο προσκνητάριο επιστέφεται με πλίνθινο τόξο κατασκευασμένο με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Στο ανώφλι της εισόδου υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία 1700.

Ένα ισόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα κατασκευής, αυτή τη φορά από κοσμικό κτήριο στην πόλη της Χίου, έρχεται να προστεθεί στον κατάλογο των χρονολογημένων μνημείων. Πρόκειται για την ανατολική

²⁰ Στο ίδιο, 241.

²¹ Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού άλλαξε μια ακόμη φορά, το 1957, όταν απέκτησε το σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο, βλ. στο ίδιο, 241.

²² Σ. Φασουλάκης (επιμ.), *Λεύκωμα τῶν ἐρειπίων τῆς Χίου (1881)*, Αθήνα 1983, 21 και Γ. Μακρινιάκης, «Χίος 1912», *Τετράδια*

Μνήμης, Χίος Οκτώβριος 2001, 21. Φωτογραφία και στο Μισαηλίδου, *Αγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 153.

²³ Μπούρας, «Άγιος Μηνάς», ό.π. (υποσημ. 19), 241 κ.ε.

²⁴ Χ. Κοιλιάκου, «Μεστά Μονή Παναγίας», *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, 364.

²⁵ Μισαηλίδου, *Αγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 171.

Εικ. 5. Μεστά, ναός Αγίων Αποστόλων.

όψη του αρχοντικού Σγούτα. Η πλινθοπερίκλειστη όψη συνδυάζεται με τα τοξωτά ανοίγματα που έχουν κατασκευαστεί από δίχρωμους θολίτες Θυμιανών. Το κτήριο, βάσει επιγραφής, προέρχεται από επισκευή που έγινε το 1702, μια και το εσωτερικό, σύμφωνα με το μελετητή του, θα μπορούσε να χρονολογηθεί πολύ παλαιότερα²⁶.

Στα βόρεια του οικισμού του Πυργίου, στην περιοχή του ναού των Αγίων Βικτώρων βρίσκεται διώροφη οικία κατασκευασμένη με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στο ισόγειο οι λίθοι είναι επιμήκεις, αδρά λαξευμένοι, ενώ όλοι οι υπόλοιποι είναι αργοί. Οι πλίνθοι εφάπτονται στις παρειές των λίθων με τη μεσολάβηση μικρής ποσότητας κονιάματος. Στο ανώφλι του παραθύρου του ορόφου σώζεται η χρονολογία 1705.

Στον οικισμό των Μεστών και πάλι, αυτή τη φορά εκτός του συνεκτικού ιστού, νοτιοανατολικά του περιμετρικού τείχους βρίσκεται ο μονόχωρος καμαροσκεπής ναός των Αγίων Αποστόλων. Το κατώτερο τμήμα της δυτικής – κύριας όψης του ναού έχει κατασκευαστεί από λιθόπλινθους σε δεύτερη χρήση, που περιβάλλο-

νται από πλίνθους, οι οποίες εφάπτονται στις τέσσερις πλευρές τους. Ο υπόλοιπος ναός είναι κτισμένος με αργολιθοδομή, όπως και το ανώτερο τμήμα της δυτικής πλευράς. Στο ανώφλι της εισόδου υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία 1732, που ταυτίζεται με την πρώτη φάση του ναού, αυτήν με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής (Εικ. 5) και, όπως είναι φανερό, έχει επηρεαστεί από το καθολικό της μονής της Παναγίας στον ίδιο οικισμό.

Εντός του συνεκτικού ιστού του οικισμού των Μεστών με ψευδοϊσόδομο πλινθοπερίκλειστο κατασκευάστηκε η είσοδος στον περίβολο της μονής του Παλαιού Ταξιάρχη. Και εδώ το τόξο του προσκνηταρίου επάνω από την είσοδο αποτελείται από δίχρωμους θολίτες. Η είσοδος φέρει χρονολογία κατασκευής το έτος 1737²⁷ και είναι το δεύτερο χρονολογημένο παράδειγμα αυτού του τύπου στη νότια Χίο, κατασκευασμένο με πολύ μεγάλη επιμέλεια (Εικ. 6).

Επανερχόμενοι στο Πυργί, με πλινθοπερίκλειστο έχει κτιστεί ο, επίσης, μονόχωρος καμαροσκεπής ναός των Αγίων Βικτώρων, που βρίσκεται στα βόρεια του οικισμού, στα όρια του συνεκτικού ιστού και που, βάσει εντοιχισμένης επιγραφής, χρονολογείται το 1739. Οι λίθοι είναι αδρά λαξευμένοι, σχεδόν ορθογωνισμένοι, όπως και στον Ταξιάρχη του Πυργίου. Το υπέρθυρο προσκνητάρι του ναού και το τόξο του παραθύρου έχουν κατασκευαστεί με την «παραλλαγή» της κρυμμένης πλίνθου, όπου στις υποχωρήσεις έχουν τοποθετηθεί πεπλατυσμένοι λίθοι αντί πλίνθων (Εικ. 7).

Το 1739, βάσει εντοιχισμένης επιγραφής, χρονολογείται και ο ναός του Αγίου Εύπλου, στην περιοχή του Κέρους, σε κάποια απόσταση από τον οικισμό του Πυργίου, που επίσης έχει κτιστεί με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Οι λίθοι είναι πιο ορθογωνισμένοι σε σχέση με το ναό των Αγίων Βικτώρων και του Ταξιάρχη και πολλοί από αυτούς σε δεύτερη χρήση. Κοινό στοιχείο των τριών ναών είναι ότι οι περιβάλλουσες πλίνθοι εξέχουν του μετώπου των λίθων, κάτι που το συναντάμε για πρώτη φορά, τόσο στο Πυργί όσο και στην υπόλοιπη Χίο. Στις δύο φάσεις του ναού των Αγίων Αποστόλων, για παράδειγμα, οι πλίνθοι βρίσκονται βαθύτερα ή «μέτωπο» με τους αργούς λίθους που περιβάλλουν, στα τύμπανα των τυφλών αψιδωμάτων. Ένα ακόμη στοιχείο που συνδέει το ναό των Αγίων Βικτώρων με τον

²⁶ Δ. Ποζιόπουλος, «Το Αρχοντικό Σγούτα στη Χώρα της Χίου», *Επώνυμα Αρχοντικά των Χρόνων της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1986, 205-218 και φωτογραφία στο Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), 208.

²⁷ Μπούρας, *Χίος*, ό.π. (υποσημ. 15), 50.

Εικ. 6. Μεστά, ναός Παλαιού Ταξιάρχη, είσοδος στον περίβολο.

Άγιο Εύπλου είναι η κατασκευή των τόξων των παραθύρων και του υπέρθυρου προσκυνηταρίου με την «παραλλαγή» της κρυμμένης πλίνθου²⁸ (Εικ. 8).

Από τα παραπάνω χρονολογημένα παραδείγματα, προκύπτει ότι σε σχέση με τη βυζαντινή περίοδο (επί των υπαρχόντων πάντα μνημείων) υπάρχει μεγαλύτερη συχνότητα πλινθοπερίκλειστων τοιχοποιιών στη Χίο, από το 16ο αιώνα, που συνεχίζεται έως τα μέσα του 18ου αιώνα²⁹. Όπως, όμως, αποδεικνύει η πρώτη φάση του ναού των Αγίων Αποστόλων και οι κόγχες του εξωνάρθηκα της Νέας Μονής, σίγουρα, υπήρχαν κτίσματα στο νησί με πλινθοπερίκλειστο σύστημα, τα οποία εί-

Εικ. 7. Πυργί, ναός Αγίων Βικτόρων.

Εικ. 8. Πυργί, ναός Αγίου Εύπλου.

χαν κτιστεί πριν από το 16ο αιώνα, αλλά δεν σώθηκαν. Επομένως δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι το πλινθοπερίκλειστο εισήχθη στη Χίο το 16ο αιώνα. Η εισαγωγή του θα μπορούσε να είχε γίνει αρκετά νωρίτερα.

Εάν πράγματι τα υπολείμματα της πρώτης φάσης του ναού των Αγίων Αποστόλων χρονολογούνται στο 13ο αιώνα, συνιστούν το πρώτο γνωστό παράδειγμα πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στο νησί. Θεωρούμε όμως ότι ο ναός των Αγίων Αποστόλων, όντας περιφερειακός, αντέγραφε κάποιο παλαιότερο πρότυπο πιο κεντρικό και εφόσον και τυπολογικά ακολουθεί τη Νέα Μονή, εκεί θα πρέπει να αναζητηθεί το πρότυπό του,

²⁸ Βλ. και Μισαηλίδου, Άγιοι Απόστολοι, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 175-176.

²⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για μια πρώτη προσέγγιση

του θέματος και ο κατάλογος σίγουρα έχει δυνατότητες συμπλήρωσης κυρίως με κοσμικά κτήρια και ναούς που σήμερα φέρουν επιχρίσματα ή δεν εντοπίστηκαν κατά την έρευνα.

όσον αφορά και στην τοιχοδομία. Το μοναδικό τμήμα της Νέας Μονής με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία είναι οι κόγχες του εξωνάρθηκα και η κόγχη της Τράπεζας³⁰.

Ο Χ. Μπούρας, αν και είχε εκφράσει την άποψη ότι δεν θα περίμενε να συναντήσει στη Χίο του 11ου αιώνα αυτό το σύστημα δόμησης, θεώρησε ότι οι κόγχες του εξωνάρθηκα είναι του 11ου αιώνα, σύγχρονες με το υπόλοιπο καθολικό³¹. Βεβαίως, στη διάρκεια της αποκατάστασης του καθολικού προέκυψαν νέα στοιχεία για τις κατασκευαστικές φάσεις, που οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι υφιστάμενες κόγχες οφείλονται σε ανακατασκευή που έγινε σε μια αρκετά οψιμότερη περίοδο, οπωσδήποτε μετά το 14ο και κατά πάσα πιθανότητα μέσα στο 16ο αιώνα³². Οι κόγχες αυτές με τη σειρά τους είχαν αντικαταστήσει άλλες, οι οποίες χρονολογήθηκαν στο 13ο-14ο αιώνα³³. Από μια επανεκτίμηση των στοιχείων που είχαν εντοπιστεί³⁴ προκύπτει ότι η προσθήκη των τρουλίσκων του εξωνάρθηκα και η κατασκευή της πρώτης φάσης των κογχών, που ή έγινε συγχρόνως ή λίγο πριν, θα πρέπει να τοποθετηθούν χρονικά από το 12ο αιώνα και εξής³⁵. Δεν αποκλείεται οι κόγχες και της πρώτης φάσης να είχαν κατασκευαστεί με ατελές πλινθοπερίκλειστο, οπότε θα μπορούσε εκείνες να είχαν αποτελέσει το πρότυπο για την πρώτη φάση του ναού των Αγίων Αποστόλων, που τοποθετήθηκε χρονικά από το 13ο αιώνα και μετά.

Με το ίδιο σύστημα κατασκευάστηκε και το ανατολικό τμήμα της Τράπεζας της Νέας Μονής, η οποία έχει υποστεί πλήθος επεμβάσεων και ανακατασκευών. Η Τράπεζα είχε θεωρηθεί σύγχρονη με τις κόγχες του εξω-

νάρθηκα, δηλαδή του 11ου αιώνα³⁶. Όμως, δεν αποκλείεται τα υπολείμματα της ανατολικής πλευράς της, που διαφέρει κατασκευαστικά από τις υφιστάμενες κόγχες του εξωνάρθηκα (μονές κάθετες πλίνθοι και όχι διπλές), να έχει την ίδια μορφή με τις αρχικές κόγχες του, άρα να χρονολογηθεί όπως και οι κόγχες μετά το 12ο αιώνα³⁷.

Το γεγονός ότι τουλάχιστον δύο μνημεία της Χίου, που κατασκευάστηκαν με πλινθοπερίκλειστο, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο 13ο αιώνα (πρώτη φάση ναού Αγίων Αποστόλων Πυργίου και πρώτη φάση κογχών εξωνάρθηκα Νέας Μονής) μας οδηγούν σε μια δελεαστική υπόθεση. Εάν το πλινθοπερίκλειστο εισήχθη στη Μικρά Ασία από συνεργεία που μετανάστευσαν εκεί από την ηπειρωτική Ελλάδα μετά τη φραγκική κατάκτηση³⁸, δεν αποκλείεται την ίδια περίοδο η Χίος να είχε αποτελέσει έναν ενδιάμεσο σταθμό προς τα απέναντι μικρασιατικά παράλια ή λόγω της άμεσης γεινίασης να δέχτηκε επιδράσεις από αυτά. Άλλωστε και στο ναό της Παναγίας Σικελιάς, που έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου με αρχές 14ου αιώνα είχαν εντοπιστεί στοιχεία, που τον συνδέαν με την ηπειρωτική Ελλάδα³⁹. Βεβαίως, το θέμα χρήζει βαθύτερης έρευνας καθώς συνδέεται με τη λεγόμενη «αρχιτεκτονική των Λασκαριδών», τυπικά στοιχεία της οποίας εμφανίζονται στη Χίο, ήδη κατά το 11ο και 12ο αιώνα, προηγούνται δηλαδή των Λασκαριδών⁴⁰.

Η συχνότητα του πλινθοπερίκλειστου κατά τη μεσοβυζαντινή-υστεροβυζαντινή περίοδο δεν είναι ίδια με αυτήν που μαρτυρούν τα παραδείγματα από το 16ο αιώνα και εξής. Πώς λοιπόν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η

³⁰ Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 132, 135.

³¹ Μπούρας, *Νέα Μονή*, ό.π. (υποσημ. 14), 68 και 124.

³² Α. Μισαηλίδου – Α. Καββαδία-Σπονδύλη, «Παρατηρήσεις και συσχετισμοί στοιχείων στο καθολικό της Νέας Μονής Χίου», *Βυζαντινά* 25 (2005), 322 κ.ε., 332 κ.ε., 338 κ.ε., όπου και οι απόψεις σε σχέση με τη χρονολόγηση των κογχών. Επίσης, βλ. S. Voyadjis, «The Katholikon of Nea Moni in Chios Unveiled», *JÖB* 59 (2009), 229-242.

³³ Μισαηλίδου – Καββαδία-Σπονδύλη, ό.π. (υποσημ. 32), 345.

³⁴ Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), 200 σημ. 577.

³⁵ Σύμφωνα με ανακοίνωση της Α. Καββαδία στο Συμπόσιο της ΧΑΕ το 2005, στον κεντρικό τρούλο του εξωνάρθηκα διακρίνονται δύο φάσεις τοιχογράφησης, η νεότερη εκ των οποίων χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

³⁶ Μπούρας, *Νέα Μονή*, ό.π. (υποσημ. 14), 172-178.

³⁷ Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), 228. Εκεί είχε εκφραστεί η άποψη ότι η κόγχη της Τράπεζας συνδέεται με τη δεύτερη φάση των κογχών του εξωνάρθηκα, δηλαδή 14ος-16ος αιώνας. Δυστυχώς, μέχρι να δημοσιευτούν τα στοιχεία που είχαν προ-

κύψει από την επισκευή του κτηρίου της Τράπεζας, για τις οικοδομικές φάσεις του και πότε αυτές χρονολογούνται δεν μπορούμε παρά να κάνουμε μόνο υποθέσεις.

³⁸ Σύμφωνα με τις προφορικές παραδόσεις των μαθημάτων του καθηγητή Γ. Βελένη, το πλινθοπερίκλειστο καθώς και οι οδοντωτές ταινίες εισήχθησαν στη Μικρά Ασία από τη νότια Ελλάδα, όταν πιθανότατα κάποια συνεργεία μετανάστευσαν εκεί μετά τη φραγκοκρατία. Την άποψη αυτή διατύπωσε πρόσφατα σε άρθρο του ο Μ. Κάππας με αφορμή τις παρατηρήσεις του στο ναό της Παντοβασιλισσας στη Μικρά Ασία, βλ. Μ. Κάππας, «Ο ναός της Παντοβασιλισσας στην Τρύλεια. Τυπολογικές και μορφολογικές επισημάνσεις», *ΔΧΑΕ ΛΓ'* (2012), 58-60.

³⁹ Μισαηλίδου, «Σικελιά», ό.π. (υποσημ. 13), 424.

⁴⁰ Έχει αποδειχθεί άλλωστε ότι εκτός από στοιχεία και κάποια από τα ίδια τα μνημεία της Χίου (π.χ. Κρήνα, Σικελιά) προηγούνται των Λασκαριδών. Οπότε ο όρος «αρχιτεκτονική των Λασκαριδών» θα πρέπει να αναθεωρηθεί και καλύτερα να γίνεται λόγος για αρχιτεκτονική της δυτικής Μικράς Ασίας και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου.

διάδοση του πλινθοπερίκλειστου στη Χίο του 16ου αιώνα, ενώ καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου γινόταν χρήση μεικτών τοιχοποιιών;

Παλαιότερα⁴¹ είχε επισημανθεί ότι τον 11ο αιώνα δεν υπήρχαν οι δυνατότητες για την κατασκευή ενός πλινθοπερίκλειστου (στον τύπο του ελλαδικού μεσοβυζαντινού), διότι οι σκληροί ασβεστόλιθοι και τα μάρμαρα της Χίου δεν μπορούσαν εύκολα να λαξευτούν σε μικρούς λιθόπλινθους, τα δε λατομεία του τοπικού πωρόλιθου των Θυμιανών έγιναν γνωστά αρκετά αργότερα⁴². Οπότε ο λόγος ήταν πρωταρχικά πρακτικός.

Η δυσκολία κατεργασίας των λίθων επιβεβαιώνεται στην πρώτη φάση των Αγίων Αποστόλων, όπου γίνεται προσπάθεια μίμησης του πλινθοπερίκλειστου. Οι τοπικοί λίθοι είναι ακατάλληλοι για λάξευση και γι' αυτό χρησιμοποιούνται σχεδόν ακατέργαστοι. Έτσι το πλινθοπερίκλειστο, αν και γνωστό, δεν είχε ευρεία εφαρμογή μέχρι που εμφανίστηκαν οι κατάλληλες συγκυρίες, και αυτό συνέβη το 16ο αιώνα.

Από το 1346 έως το 1566, η Χίος παρέμεινε στην κατοχή των Γενουατών, η οποία αποτυπώθηκε ανεξίτηλα στην αρχιτεκτονική του νησιού. Στον Κάμπο, όπου ήδη από το 14ο αιώνα μνημονεύονται εγκαταστάσεις της τοπικής αριστοκρατίας και των μελών της Μαόνας, σε πύργους, που υψώθηκαν μέσα στα περιβόλια⁴³, γινόταν πλέον ευρεία επεξεργασία του τοπικού λίθου των Θυμιανών⁴⁴, με τον οποίο κατασκευάζονταν ισόδομες τοιχοποιίες. Οι τοιχοποιίες αυτές προϋπέθεταν κατάλληλη πρώτη ύλη, απαραίτητη τεχνογνωσία και ύπαρξη εξειδικευμένων συνεργείων. Η πρώτη ύλη βρέθηκε στην τοπική πέτρα των Θυμιανών, που προσφερόταν για λάξευση και η τεχνογνωσία εισήχθη από τους δυτικούς-Γενοβέζους, που ως γνω-

στόν διέθεταν μια μακρά εμπειρία και εξοικείωση με τις λαξευτές τοιχοποιίες και μάλιστα αυτού του είδους⁴⁵. Δημιουργήθηκε έτσι στην ευρύτερη περιοχή μια διαφορετική παράδοση επηρεασμένη από δυτικά πρότυπα όσον αφορά στην τοιχοδομία, ενώ στην ύπαιθρο συνέχιζαν να κτίζουν αργολιθοδομές και αργότερα ατελή πλινθοπερίκλειστα, στους απόηχους μιας «βυζαντινίζουσας» παράδοσης, την οποία, χωρίς αμφιβολία διαμόρφωσε η δεύτερη φάση του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί.

Δεν είναι τυχαίο, όμως, ότι στη δεύτερη οικοδομική φάση των Αγίων Αποστόλων, αν και υπήρχε το πρότυπο από τον προϋπάρχοντα ναό, οι λίθοι που επιλέγονται δεν είναι οι σκληρές πέτρες της περιοχής, που χρησιμοποιήθηκαν στην πρώτη φάση, αλλά μαλακές πέτρες από (σχετικά) πιο μακρινά χωριά (Κοινή, Βουνό κ.ά.), που λαξεύονται εύκολα⁴⁶. Το γεγονός ότι στους Αγίους Αποστόλους, εκτός από το ατελές πλινθοπερίκλειστο με τους αργούς λίθους, έχει χρησιμοποιηθεί και πλινθοπερίκλειστο με επιμήκεις λιθόπλινθους (δηλαδή μορφολογικά πιο κοντά στο «ιδανικό» πλινθοπερίκλειστο), αποτελεί ένδειξη ότι στο ναό είτε είχαν εργαστεί μάστορες, που ήταν έμπειροι στη λιθοξοική και ίσως προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή Κάμπου – Θυμιανών είτε μάστορες, που είχαν επηρεαστεί από τους τρόπους δόμησης της ίδιας περιοχής.

Τέλος, από τη συγκεκριμένη συγκυρία δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μια ακόμη παράμετρο που ίσως έπαιξε ρόλο: τις τρέχουσες αρχιτεκτονικές τάσεις που είχαν διαμορφωθεί στις τουρκοκρατούμενες περιοχές ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα και που ίσως έφτασαν στη Χίο ως «αντιδάνεια» με σχετική καθυστέρηση, λόγω της γενοατικής κατοχής⁴⁷.

⁴¹ Μπούρας, *Νέα Μονή*, ό.π. (υποσημ. 14), 124.

⁴² Πάντως, όπως αποδεικνύεται από μονολιθικούς κυβωτιόσχημους τάφους κατασκευασμένους από πέτρα Θυμιανών, που αποκαλύφθηκαν σε νεκρόπολη στην περιοχή του Ριζαρίου στην πόλη της Χίου, η οποία χρονολογείται από τους ελληνοσλαβικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, θα πρέπει τα λατομεία των Θυμιανών να ήταν σε λειτουργία πολύ πριν τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 269.

⁴³ Χ. Μπούρας, *Χίος*, Αθήνα 1982, 16.

⁴⁴ Η πέτρα των Θυμιανών προέρχεται από τα λατομεία του ομώνυμου χωριού της κεντρικής Χίου. Πρόκειται για ένα είδος μαλακού πωρόλιθου σε χρωματισμούς που κυμαίνονται από την κίτρινη ώχρα μέχρι τα βαθύ ιώδες. Βλ. Μ. Βουρνούς, «Ο ναός των Αγίων Σαράντα στα Θυμιανά και η Χιακή βασιλική της Τουρκοκρατίας», *Ἐκκλησίες V*, 53 κ.ε. και σημ. 8. Μπούρας, *Χίος*, ό.π. (υποσημ. 43), 25 και Α. Smith, *The Architecture of Chios*, Λονδίνο 1962, 33, 36.

⁴⁵ Στη Δύση, κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, γινόταν χρήση του λίθου και μάλιστα του λαξευτού, μόνο στην εξωτερική παρειά και το υπόλοιπο τμήμα με αργολιθοδομή, βλ. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής II*, Αθήνα 1994, 290 κ.ε. και 343 κ.ε. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και στον Κάμπο. Πάντως από τις κατασκευές αυτές καμιά δεν είναι χρονολογημένη ούτε ακριβώς ούτε κατά προσέγγιση.

⁴⁶ Παράλληλα, θεωρούμε ότι για λόγους οικονομίας, στα τύμπανα των τυφλών αφιδωμάτων ξαναχρησιμοποιούνται και οι ντόπιοι γκρίζοι λίθοι, στην ακατέργαστη μορφή τους, καθώς και λίθοι από αρχαίο οικοδομικό υλικό.

⁴⁷ Ο Μπούρας αναφέρει ότι μορφές και στοιχεία, που συνηθίζονταν σε τεμένη από το 16ο αιώνα, θα πρέπει να θεωρηθούν η αφετηρία για πολλές λεπτομέρειες που συναντιούνται τώρα, π.χ. τοιχοποιίες από μικρούς λαξευτούς ασβεστόλιθους κτλ. Βλ. Χ. Μπούρας, «Η ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στην Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (1453-1821)», *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 3* (1969), 168.

Εικ. 9. Θυμιανά, ναός Αγίου Γεωργίου Βουνιώτη.

Οι πλινθοπερίκλειστες τοιχοποιίες γενικότερα λόγω της διαχρονικής χρήσης τους στον ελλαδικό χώρο από τη μεσοβυζαντινή έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο δεν μπορούν να αποτελέσουν κριτήριο χρονολόγησης. Όμως η χρήση του συστήματος αυτού στη Χίο, εφόσον δεν είναι συνηθισμένη, θα μπορούσε, όπως θα διαπιστώσουμε, να καταστεί πολύτιμο εργαλείο χρονολόγησης.

Τα χρονολογημένα παραδείγματα με πλινθοπερίκλειστο γενικότερα και η χρονολόγηση της δεύτερης φάσης του ναού των Αγίων Αποστόλων στα μέσα του 16ου αιώνα ειδικότερα βοηθούν στη χρονολόγηση μιας σειράς μνημείων, όχι μόνο με ανάλογο τρόπο δόμησης, αλλά και με άλλα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα παραδείγματα σε Πυργί, Μεστά και Ελάτα, θα πρέπει να αποτέλεσε το πρότυπο της ευρύτερης περιοχής. Η χρήση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος, αυ-

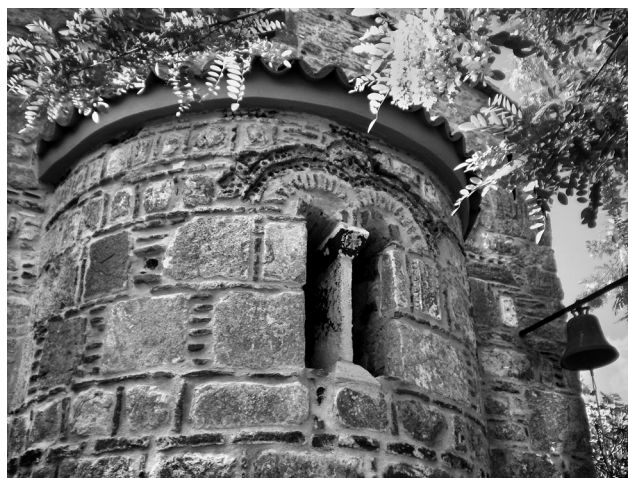
τή καθαυτή, θα πρέπει να αποτελέσει ένα *terminus post quem* για τη χρονολόγηση άλλων μνημείων, σε συνδυασμό πάντα και με άλλες παραμέτρους.

Ως συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στη δεύτερη φάση των Αγίων Αποστόλων και στα ισόδομα πλινθοπερίκλειστα (τύπου Σγούτα) θεωρούμε το ναό του Αγίου Γεωργίου Βουνιώτη στα Θυμιανά (Εικ. 9), ένα μνημείο εντελώς άγνωστο στη βιβλιογραφία που βρίσκεται στο κέντρο του σημερινού οικισμού των Θυμιανών⁴⁸. Ο ναός είναι δρομικός καμαροσκέπαστος και έχει τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Στην αρχική φάση ανήκει η δυτική πλευρά καθώς και τμήμα της ανατολικής, συμπεριλαμβανομένης της ημικυλινδρικής αψίδας. Η τοιχοποιία του ναού, σε αυτήν τη φάση, συνίσταται από επιμήκεις λιθόπλινθους Θυμιανών, που περιβάλλονται από πλίνθους με τη μεσολάβηση κονιάματος. Στην ίδια φάση ο ναός είχε μια ιδιαίτερα οξυκόρυφη στέγη, στο ανατολικό

⁴⁸ Ο αρχικός οχυρωμένος οικισμός των Θυμιανών [Βουνούς, «Άγιοι Σαράντα», ό.π. (υποσημ. 44), 53 και υποσημ. 2 και 3] δεν περιλάμβανε στο εσωτερικό του την περιοχή, όπου είναι κτισμένος ο Βουνιώτης. Ο οικισμός επεκτάθηκε μετά το σεισμό του 1881. Ο ναός είναι κτισμένος τουλάχιστον 6 μ. ψηλότερα από τα όμορά του κτήρια, τα οποία προφανώς κατασκευάστηκαν μετά από εκτεταμένους εβραχισμούς. Για το ναό δεν υπάρχουν πληροφο-

ρίες. Ο Ζολώτας [Ιστορία, ό.π. (υποσημ. 17), τ. Α2, 120], κάνει λόγο για έναν Άγιο Γεώργιο των *Soffieti vicum Thymiana*, ο οποίος αναφέρεται ως ένα από τα παρεκκλήσια των δυτικών εκτός της πόλης. Τα εξωτερικά μορφολογικά στοιχεία του Αγίου Γεωργίου έχουν μεγάλες ομοιότητες με άλλα παρεκκλήσια των δυτικών, οπότε δεν αποκλείεται ο συγκεκριμένος ναός να ταυτίζεται με αυτόν της οικογένειας των *Soffieti*.

τύμπανο της οποίας ανοιγόταν και υφίσταται μέχρι σήμερα ένας μεγάλος κυκλικός φεγγίτης με διατομή κλεψύδρας⁴⁹. Η αψίδα επιστέφεται από οδοντωτό γείσο και στο μέσον της, πάνω ακριβώς από το μονόλοβο παράθυρο, το οποίο πιθανότατα έχει μετασκευαστεί, σχηματίζεται διπλό τόξο από κυκλικά φιαλοστόμια ανάμεσα σε πλίνθους. Σε επόμενη φάση η στέγαση του ναού διαφοροποιήθηκε. Τα τύμπανα του ανατολικού και δυτικού τοίχου συμπληρώθηκαν με αργούς λίθους Θυμιανών και η κλίση της στέγης μειώθηκε, φαινόμενο σύνηθες σε επισκευές που έγιναν στους ναούς μετά το σεισμό του 1881⁵⁰. Η στέγη της πρώτης φάσης του Αγίου Γεωργίου παρουσιάζει μεγάλη μορφολογική ομοιότητα με αυτήν του Αγίου Ισιδώρου στο Τάλαρος του Κάμπου, που είναι εξίσου οξυκόρυφη⁵¹. Αν και οι στέγες αυτού του τύπου αποτελούν ιδιόμορφο μορφολογικό στοιχείο των ναών του Κάμπου⁵² και απαντούν, επίσης, στο ναό του Αγίου Ιωάννη στα Σκλαβιά⁵³, που χρονολογείται πριν το 1693, πουθενά δεν είναι τόσο οξυκόρυφες όσο στον Άγιο Γεώργιο Βουνιώτη και στον Άγιο Ισίδωρο στο Τάλαρος⁵⁴. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τους πενήντα και πλέον ναούς που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή Κάμπου – Θυμιανών, ο Άγιος Γεώργιος είναι το μοναδικό παράδειγμα, όπου έχει χρησιμοποιηθεί πλινθοπερίκλειστο. Οι ναοί του Κάμπου έχουν λιγότερο επιμελημένη την ανατολική πλευρά τους. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για την ανατολική πλευρά του Αγίου Γεωργίου⁵⁵. Η αψίδα του ναού φαίνεται να ακολουθεί τους απόηχους μιας βυζαντινίζουσας παράδοσης (φιαλοστόμια, οδοντωτό γείσο, πλινθοπερίκλειστο). Η χρήση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος σε συνδυασμό με όσα αναφέρθηκαν θεωρούμε ότι θα επέτρεπε τη χρο-

Εικ. 10. Βαβύλοι, ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

νολόγηση του συγκεκριμένου ναού στις αρχές του 17ου αιώνα, αν όχι νωρίτερα⁵⁶, και δεν αποκλείεται να υπάρχει κάτι κοινό με το συνεργείο των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί.

Στο κέντρο του οικισμού των Βαβύλων βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη (Εικ. 10). Ο ναός φαίνεται να έχει δύο τουλάχιστον φάσεις. Η νεότερη φάση περιλαμβάνει τη δυτική όψη, η οποία έχει κατασκευαστεί από λιθόπλινθους Θυμιανών, καθώς και τμήματα της νότιας και βόρειας. Η παλαιότερη, που περιορίζεται στην ανατολική πλευρά του ναού και στην ημικυλινδρική αψίδα του, καθώς και σε μικρό τμήμα των πλαγίων πλευρών, έχει κατασκευαστεί με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Οι περισσότεροι λίθοι έχουν υποστεί υποτυπώδη λάξευση, ώστε να αποκτήσουν ορθογώνιο σχήμα,

⁴⁹ Για τα αξονικά παράθυρα με διατομή κλεψύδρας, βλ. Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), 199-202.

⁵⁰ Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Βουρνούς, «Άγιοι Σαράντα», ό.π. (υποσημ. 44), 66. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα επιχρίσματα του ναού καθαιρέθηκαν σχετικά πρόσφατα. Από φωτογραφίες που μου προσκόμισε ο κ. Βαγγέλης Χαρίτος, τον οποίο ευχαριστώ θερμά, προκύπτει ότι τα φιαλοστόμια, πριν την επισκευή, ήταν τετράφυλλα αλλά σπασμένα. Έτσι οι μάλιστα τα επανατοποθέτησαν με εμφανή την «ουρά» τους.

⁵¹ Σύμφωνα με τον Ζολώτα [*Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 17), τ. Α2, 120, 151], ο Άγιος Ισίδωρος μέχρι το 1822 ανήκε στην ορθόδοξη εκκλησία, αλλά το 1875 αγοράστηκε από τον επίσκοπο των καθολικών της Χίου. Δεν αποκλείεται να είχε κτιστεί εξαρχής ως καθολικός και με το διωγμό των ρωμαιοκαθολικών το 1695, να περιήλθε στην ορθόδοξη κοινότητα. Πάντως, σίγουρα μέχρι το 1743, υπήρχε ακόμη αυστηρή απαγόρευση για την ανέγερση καθολικών ναών [Μ. Βουρνούς, «Ο ναός του Αγίου Ιωάννου στα Σκλαβιά της Χίου», *Εκκλησίες* VI, 54. Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 17), τ. Γ1, 275 κ.ε., τ. Γ2, 344-349].

⁵² Βουρνούς, «Άγιοι Σαράντα», ό.π. (υποσημ. 44), 65 κ.ε.

⁵³ Ο ίδιος, «Σκλαβιά», ό.π. (υποσημ. 51), 51 κ.ε., εικ. 3.

⁵⁴ Ο Χ. Μπούρας [Χ. Μπούρας, «Δύο μικροί ναοί, όκταγωνικού τύπου, ανέκδοτου», *ΔΧΑΕ* Γ' (1962-1963), 163] θεωρεί ότι τα φράγματα στοιχεία, ένα από τα οποία είναι η μεγάλη κλίση των στεγών, γενικεύονται στη Χίο μετά το 16ο αιώνα. Για οξυκόρυφες στέγες και τόξα, βλ. Ο. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η Μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010, 41 κ.ε. και Ι. Δημακόπουλος, «Η εκκλησία του Αγίου Ρόκκου στα Χανιά», *Εκκλησίες* I, 257-267.

⁵⁵ Βουρνούς, «Άγιοι Σαράντα», ό.π. (υποσημ. 44), 64. Εν τω μεταξύ, εντοπίστηκε ένας ακόμη ναός στα Θυμιανά, αυτός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Χριστός), η πρώτη φάση του οποίου (αψίδα) είναι κατασκευασμένη με πλινθοπερίκλειστο και μπορεί χρονολογικά να συσχετιστεί με τον Βουνιώτη.

⁵⁶ Εάν θεωρήσουμε ότι ο ναός ήταν δυτικός, *terminus ante quem* για τη χρονολόγησή του θα πρέπει να θεωρηθούν τα τέλη του 17ου αιώνα, λόγω των γεγονότων με τους Βενετούς. Βλ. Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), σημ. 97, 98 και 111.

Εικ. 11. Καλαμωτή, ναός Αγίου Γεωργίου στο Σεληνάρι, αφίδα.

Εικ. 12. Πυργί, ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

αλλά υπάρχουν και αρκετοί λιθόπλινθοι μεγάλων διαστάσεων σε δεύτερη χρήση. Οι λίθοι αυτοί έχουν χρησιμοποιηθεί και για τη διαμόρφωση του παραθύρου της αφίδας. Για το λόγο αυτό, στη ζώνη της τοιχοποιίας που αντιστοιχεί στο παράθυρο και μόνον, οι τεχνίτες έχουν τοποθετήσει τους λίθους σε ίσες αποστάσεις και έχουν συμπληρώσει τους κάθετους αρμούς με επάλληλες σειρές οριζόντια τοποθετημένων πλίνθων. Το στοιχείο μαρτυρεί την ικανότητα των μαστόρων να αυτοσχεδιάζουν και να χειρίζονται τα διαθέσιμα υλικά, με οικονομία, κατά περίπτωση, έτσι ώστε να επιτύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα. Οι λίθοι περιβάλλονται από ικανή ποσότητα κονιάματος. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης και το κεραμοπλαστικό κόσμημα από φιαλοστόμια του διλόβου παραθύρου της αφίδας, που

Εικ. 13. Πυργί, ναός Αγίου Γεωργίου στον Μάναγρο.

παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με αυτό των Αγίων Αποστόλων, συνηγορούν σε μια χρονολόγηση του ναού του Αγίου Ιωάννη, πιθανότατα μέσα στο 16ο αιώνα και μετά το ναό του Πυργίου.

Το ίδιο σύστημα εντοπίζεται στο εσωτερικό της αφίδας στο ναΐσκο του Αγίου Γεωργίου στο Σεληνάρι, στην περιοχή της Καλαμωτής (Εικ. 11). Μάλιστα ο ναός παρουσιάζει ομοιότητα με το ανώτερο τμήμα της ημικυλινδρικής αφίδας του Αγίου Ιωάννη στους Βαβύλους, όπου οι ορθογωνισμένοι λίθοι έχουν τοποθετηθεί «όρθιοι» ανάμεσα στις πλίνθους, με τη μεσολάβηση κονιάματος. Η αφίδα του ναού στο Σεληνάρι έχει κατασκευαστεί με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, γεγονός που παραπέμπει σε μια χρονολόγηση του Αγίου Γεωργίου ή τουλάχιστον της αφίδας του μέσα στο 16ο αιώνα, μια και ο ναός φαίνεται να έχει διάφορες φάσεις.

Βόρεια του οικισμού του Πυργίου, εκτός του συνεκτικού ιστού, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (Εικ. 12). Ο ναός παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το γειτονικό ναό των Αγίων Βικτώρων, από τον οποίο το χωρίζουν λίγα μόλις μέτρα. Οι ομοιότητες που εντοπίζονται στην τοιχοδομία, όπου (για παράδειγμα) και εδώ οι πλίνθοι εφάπτονται στις παρειές των λίθων, αλλά και σε μορφολογικά στοιχεία, όπως στα πλίνθινα διακοσμητικά Λ που κοσμούν την αφίδα του ιερού και στα τόξα με την παραλλαγή της κρυμμένης πλίνθου, ενθαρρύνουν μια χρονολόγηση του ναού στην ίδια περίοδο με το ναό των Αγίων Βικτώρων, δηλαδή στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα.

Το ίδιο σύστημα έχει χρησιμοποιηθεί στο ναό του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή του Μανάγρου Πυργίου (Εικ. 13). Ο ναός είναι μονόχωρος, καμαροσκεπής. Οι

λίθοι είναι αδρά λαξευμένοι και οι πλίνθοι εφάπτονται στις παρειές τους, χωρίς να εξέχουν του μετώπου τους. Ο ναός έχει τουλάχιστον δύο φάσεις, στην παλαιότερη εκ των οποίων ανήκει η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Η φάση αυτή θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο διάστημα από τα τέλη του 16ου αιώνα έως το πρώτο μισό του 18ου.

Στο ίδιο διάστημα θα μπορούσε να χρονολογηθεί ο μονόχωρος καμαροσκεπής ναός του Ευαγγελισμού στην περιοχή Στροφιλός Πυργίου. Λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση που περιβάλλονται από πλίνθους έχουν χρησιμοποιηθεί μόνο στο κατώτερο τμήμα της δυτικής όψης, ενώ ο υπόλοιπος ναός είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και σποραδικά τοποθετημένα τεμάχια πλίνθων. Ο τονισμός μόνο της δυτικής εισόδου με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία ανήκει σε μια όψιμη αισθητική αντίληψη, που επιτρέπει τη χρονολόγηση του ναού μέσα στο 18ο αιώνα.

Παρόμοια τοιχοδομία εμφανίζεται στο μονόχωρο καμαροσκεπή ναό της Αγίας Μαρίνας στο Χαρκειός Πυργίου. Στη δυτική όψη και πάλι έχουν χρησιμοποιηθεί λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση που περιβάλλονται από πλίνθους. Στους κάθετους αρμούς δεν υπάρχει μία πλίνθος, αλλά οριζόντια μικρά επάλληλα τεμάχια πλίνθων. Από την άποψη αυτή η χρήση του όρου «πλινθοπερίκλειστο» στη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσε να θεωρηθεί καταχρηστική, όμως περισσότερο πρόκειται για αυτοσχεδιασμό των μαστόρων στο να αξιοποιήσουν τα διαθέσιμα υλικά για την κατασκευή ενός ταπεινού μνημείου, παρά για κάποια άλλη τεχνική. Στις πλάγιες όψεις η κατασκευή συνίσταται σε αργολιθοδομή με παρεμβalλόμενες σειρές, οι οποίες ταυτίζονται με τις τοιχοδομικές στρώσεις. Ο τονισμός μόνο της δυτικής εισόδου με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία συνηγορεί και εδώ στη χρονολόγηση του ναού μέσα στο 18ο αιώνα.

Ατελές πλινθοπερίκλειστο απαντά και στο ναό του Αγίου Ιωάννη στο Κέρος, ο οποίος είναι σήμερα επιχρισμένος (Εικ. 14). Ο Μπούρας είχε χρονολογήσει το ναό στο διάστημα από το 14ο έως το 16ο αιώνα⁵⁷. Όπως μπορούμε να διακρίνουμε σε τρεις φωτογραφίες πριν την επίχριση του ναού, οι οποίες δυστυχώς δεν είναι ιδιαίτε-

Εικ. 14. Πυργί, ναός Αγίου Ιωάννη στο Κέρος.

ρα διαφωτιστικές, η αψίδα θα πρέπει να ανάγεται σε παλαιότερη οικοδομική φάση από την υπόλοιπη ανατολική πλευρά και το δυτικό τμήμα της βόρειας. Και οι δύο φάσεις έχουν κατασκευαστεί με πλινθοπερίκλειστο. Αμυδρά διακρίνουμε ότι οι λίθοι της αψίδας δεν θα πρέπει να ήταν τελείως αργοί, αλλά είχαν υποστεί βασική ορθογωνική λάξευση. Στα τμήματα εκατέρωθεν της αψίδας και το δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς είναι χαρακτηριστική η επαφή των πλίνθων με τους λίθους χωρίς τη μεσολάβηση μεγάλης ποσότητας κονιάματος, ενώ η τοιχοδομία της ίδιας της αψίδας διαφοροποιείται. Θεωρούμε ότι η δεύτερη φάση θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τα τέλη του 17ου αιώνα έως και το πρώτο μισό του 18ου, η δε αψίδα νωρίτερα. Τα δείγματα τοιχοποιίας είναι πολύ μικρά και το γεγονός ότι ο ναός είναι σήμερα επιχρισμένος δεν βοηθάει να γίνουν περαιτέρω παρατηρήσεις και να προσδιοριστεί η έκταση της κάθε οικοδομικής φάσης, ώστε να εξαχθούν ακριβή συμπεράσματα.

Ένας ακόμη ναός, στον οποίο εμφανίζεται το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, είναι ο επίσης αδημοσίετος

⁵⁷ Μπούρας, «Δύο μικροί ναοί», ό.π. (υποσημ. 54), 161 κ.ε. Ο Χ. Μπούρας είχε επισημάνει ότι, αν και θα μπορούσε να είχε επηρεαστεί από το ναό των Αγίων Αποστόλων, τον οποίο χρονολογούσε στο 13ο-14ο αιώνα, δεν υπήρχαν τα απαραίτητα αποδεικτικά στοιχεία, για να υποστηριχθεί μια τέτοια υπόθεση. Παράλληλα, σύμφωνα με τον Ζολώτα [Ιστορία, ό.π. (υποσημ. 17), τ. Α2, 122],

ο ναός του Κέρου συμπεριλαμβανόταν στο λατινικό κώδικα ως ένα από τα δυτικά παρεκκλήσια με κτητορική επιγραφή του Μάρκου Ιουστινιάνη. Η επιγραφή αυτή, που φέρεται να ήταν εντοιχισμένη στο ναό και ανέφερε: *HOC OPVS FECIT FIERI MDIVSTINIANVS* [F. Hasluck, «The Latin Monuments of Chios», *BSA* XVI (1909-1910), 180].

Εικ. 15. Μεστά, ναός Αγίου Ιωάννη στις Ροβιές.

και μη χρονολογημένος ναός του Αγίου Ιωάννη στις Ροβιές των Μεστών (Εικ. 15), στην ευρύτερη, δηλαδή, και πάλι περιοχή του Πυργίου. Για το ναό δεν υπάρχει καμία πληροφορία⁵⁸. Από μια πρόχειρη εκτίμηση, μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων, διαπιστώθηκε ότι το κτήριο δεν ανήκει σε μία οικοδομική φάση, αλλά τουλάχιστον σε τρεις. Σημαντικό στοιχείο είναι ότι η κατασκευή του κυρίως ναού φαίνεται να ακολουθήσε την κατασκευή του νάρθηκα, κάτι που συνέβη και στον Άγιο Ιωάννη τον Αργέντη στον Καταρράκτη⁵⁹. Λόγω της ομοιότητας του κεραμοπλαστικού κοσμήματος των εξωτερικών όψεων του θόλου του νάρθηκα, που παραπέμπει στο νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα⁶⁰, θεωρούμε ότι ο νάρθηκας των Ροβιών θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 14ο αιώνα. Ο δε κυρίως ναός, όσον αφορά τουλάχιστον στα κατώτερα τμήματα της νότιας πλευράς, έχει κατασκευαστεί με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, όπου οι πλίνθοι εφάπτονται στους λίθους

Εικ. 16. Ελάτα, ναός Αγίου Ιωάννη.

χωρίς την παρεμβολή μεγάλης ποσότητας κονιάματος. Η ομοιότητα αυτής της τοιχοποιίας με τους ναούς του Πυργίου, τον Ταξιάρχη του 1680, τους Αγίους Βίκτωρες και τον Άγιο Εύπλου του 1739, σε συνδυασμό με τη χρήση της παραλλαγής της κρυμμένης πλίνθου στο τόξο του προσκνηταρίου και με δεδομένο ότι ο κυρίως ναός προστέθηκε στον υφιστάμενο νάρθηκα, ενθαρρύνουν μια χρονολόγηση της προσθήκης μετά το 16ο αιώνα και πιθανότατα στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα⁶¹.

⁵⁸ Ο Άγιος Ιωάννης των Ροβιών, καθώς και ο Άγιος Ιωάννης Αργέντης αποτέλεσαν θέμα δημοσίευτης διδακτορικής διατριβής.

⁵⁹ Από τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι τόσο στον Αργέντη όσο και στις Ροβιές, ο προϋπάρχων ναός θα μπορούσε να είναι ένας μικρός τετράγωνος ναός, όπως ο Άγιος Ιωάννης του Κέρου. Οι ναοί αυτού του τύπου μπορούν να συσχετιστούν με τα μονόχωρα τετράγωνα μνημεία της Πάτμου, τα οποία η Φατούρου ονομάζει τρουλωτό τύπου μασωλείου, βλ. Κ. Φατούρου, *Πατμιακή αρχιτεκτονική. Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων*, Αθήναι 1962, 14 κ.ε. Ναούς αυτού του τύπου συναντάμε και μέσα στην πόλη της Χίου, οι οποίοι δυστυχώς, επίσης, δεν έχουν μελετηθεί και χρονολογηθεί, π.χ. Άγιος Νικόλαος οδού Δημογεροντίας, Αγία Κυριακή οδού Φ. Αργέντη κ.ά.

⁶⁰ Β. Παπαδοπούλου - Α. Καραμπερίδη (επιμ.), *Τα Βυζαντινά*

Μνημεία της Ηπείρου, Ιωάννινα 2008, 40.

⁶¹ Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), 195. Στο διάστημα που μεσολάβησε από τη συγγραφή έως τη δημοσίευση του παρόντος εκδόθηκε από την 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μικρός οδηγός που αφορά στο έργο αποκατάστασης του ναού των Ροβιών, βλ. Σ. Φαϊτάκη, *Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στις Ροβιές Μεστών Χίου. Το έργο της αποκατάστασης*, Χίος 2012, όπου, στη σ. 6, αναφέρεται σε επιγραφή που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες αποκατάστασης. Η επιγραφή φέρει τη χρονολογία 1704, η οποία θεωρούμε ότι θα πρέπει να σχετιστεί με την πλινθοπερίκλειστη φάση του ναού και επιβεβαιώνει τη χρονολογική προσέγγιση που επιχειρήσαμε βάσει των μορφολογικών και κατασκευαστικών χαρακτηριστικών.

Εικ. 17. Χαλκειός, ναός Αγίου Ιωάννη.

Στην ευρύτερη περιοχή των Μεστών βρίσκεται και ο ναός των Αγίων Βικτώρων, στην αψίδα του οποίου μόλις που διακρίνεται η πλινθοπερίκλειστη κατασκευή: ορθογωνισμένοι λίθοι, ελάχιστο κονίαμα και εφαπτόμενες στις παρειές των λίθων πλίνθοι, ενθαρρύνουν τη χρονολόγηση της αψίδας (ίσως και του υπόλοιπου ναού), το αργότερο στις αρχές του 18ου αιώνα.

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό του Πυργίου, στον, επίσης, μεσαιωνικό οικισμό της Ελάτας, εντός του συνεκτικού ιστού βρίσκεται ο δίκλιτος καμαροσκεπής ναός του Αγίου Ιωάννη (Εικ. 16). Ο ναός έχει σίγουρα δύο κατασκευαστικές φάσεις. Η πρώτη, που εντοπίζεται στο νότιο κλίτος είχε κατασκευαστεί με ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, με τις πλίνθους να εξέχουν από το μέτωπο των πλίνθων. Και εδώ διατηρείται τόξο παραθύρου με την παραλλαγή της κρυμμένης πλίνθου. Τα δύο αυτά στοιχεία συνηγορούν σε μία χρονολόγηση του ναού του Αγίου Ιωάννη στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα.

Σε ένα ακόμη μνημείο της Χίου, το οποίο στην πραγματικότητα δεν έχει μελετηθεί και παραμένει αδημοσί-

ευτο, με εξαίρεση τα σχέδια που έχουν εκπονηθεί από τον Α. Ορλάνδο⁶², είναι ο Άγιος Ιωάννης στο Χαλκειός. Στα ανώτερα τμήματά του εντοπίζεται μια αρκετά χαλαρή τοιχοποιία, που θα μπορούσε να θεωρηθεί και παραλλαγή πλινθοπερίκλειστου με απλή εναλλαγή λίθων-πλίνθων (Εικ. 17). Πρόκειται για ένα μονόχωρο δρομικό καμαροσκεπή ναό, οι πλάγιες όψεις του οποίου διαρθρώνονται με τέσσερα διπλά υποχωρημένα τυφλά αψιδώματα. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη, ενώ δυτικά φαίνεται να είχε προστεθεί, σε μεταγενέστερη φάση, μία ανοικτή αυλή (νάρθηκας). Στο ναό του Χαλκειούς εντοπίζονται τέσσερις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, στις οποίες μπορεί κανείς να διακρίνει όλη την εξέλιξη της τοιχοδομίας στο νησί. Στην πρώτη φάση ο ναός έχει κατασκευαστεί με το σύστημα της μεικτής τοιχοποιίας. Σε αυτήν τη φάση είχε αετωματική απόληξη, όπως καθαρά διακρίνεται στην ανατολική πλευρά. Η πρώτη αυτή οικοδομική φάση του ναού είχε χρονολογηθεί, γενικά, στην ύστερη βυζαντινή περίοδο⁶³. Λόγω της ομοιότητας με την αψίδα του παρεκκλησίου της

⁶² Α. Orlandos, *Monuments byzantines de Chios II*, Planches, Αθήνα 1930, πίν. 51, 52 και Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 155-160. Ο Ορλάνδος αναπαριστά μόνο την υποθετική αρχική φάση του μνημείου και όχι τις μεταγενέστερες προσθήκες.

⁶³ Ο Χ. Μπούρας [*Χίος*, ό.π. (υποσημ. 15), 53] τοποθετεί γενικά το ναό στην όψιμη βυζαντινή περίοδο, ο Γ. Βελένης (Γ. Βελένης, *Ερμηναία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*,

Θεσσαλονίκη 1984, 91-92) θεωρεί ότι είναι μνημείο της εποχής των Παλαιολόγων, το ίδιο και ο Π. Βοκοτόπουλος [P. L. Vocotopoulos, «The Concealed Course Technique, Further Examples and a Few Remarks», *JÖB* 28 (1979), 250-251] και μόνο ο Buchwald [«Laskarid Architecture», ό.π. (υποσημ. 10), 277 κ.ε.] χρονολογεί το μνημείο στα μέσα του 13ου αιώνα (1240-1265).

Εικ. 18. Δαφνώνας, Καναβουτσάτο.

μονής της Χώρας και της Παμμακαρίστου, ο ναός θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 14ου αιώνα⁶⁴. Σε μια δεύτερη φάση ανακατασκευάζεται το ανώτερο τμήμα της δυτικής πλευράς με εναλλαγή λίθων πλίνθων και η στέγη αποκτά καμπύλα αετώματα. Δεν αποκλείεται τότε να προστέθηκε και ο νάρθηκας. Σε μια τρίτη φάση συμπληρώνονται οι πλάγιες όψεις καθ' ύψος με ένα χαλαρό σύστημα δόμησης πλίνθων-λίθων, που θα μπορούσε να θεωρηθεί πλινθοπερίκλειστο. Η χρήση του πλινθοπερίκλειστου συστήματος στην υπερύψωση της στέγης και τα λίθινα αγκωνάρια στη βορειοδυτική γωνία συνηγορούν σε μια χρονολόγηση της προσθήκης μέ-

σα στο 16ο αιώνα, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί λόγω της χαλαρότητας στην τοιχοδομία η χρονολόγησή του στην περίοδο της γενουατοκρατίας, δηλαδή γύρω στα τέλη του 15ου αιώνα. Τέλος, ο ναός φαίνεται ότι υπέστη μία ακόμη επισκευή. Η νοτιοανατολική γωνία ανακατασκευάστηκε από ορθογωνισμένους λίθους Θυμιανών, που χτίστηκαν χωρίς αρμούς με ένα ψευδοϊσόδομο σύστημα. Η φάση αυτή θα μπορούσε να συνδεθεί με το σεισμό του 1881, θα μπορούσε, όμως, να τοποθετηθεί και νωρίτερα (στα τέλη του 18ου αιώνα) λόγω της μορφής του ανατολικού αετωματικού παραθύρου.

Ατελές πλινθοπερίκλειστο και επιμελημένο σχεδόν ισόδομο με μικρή ποσότητα κονιάματος στους αρμούς έχει χρησιμοποιηθεί και σε κτήρια του συγκροτήματος του Καναβουτσάτου στην περιοχή «στους Εφτά» του Δαφνώνα. Στο συγκρότημα υπάρχει υδραγωγείο που θεωρείται της περιόδου της γενουατοκρατίας. Όμως, τα κτίσματα του συγκροτήματος δεν έχουν μελετηθεί. Πάντως, από τη σύγκριση με τα χρονολογημένα παραδείγματα, το επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, ενώ το ατελές θα μπορούσε να είναι παλαιότερο, όχι όμως πριν τα τέλη του 16ου αιώνα (Εικ. 18).

Η κρήνη στην Άνω Πλαγιά του Ζυφιά έχει κατασκευαστεί από κόκκινες λιθόπλινθους Θυμιανών που περιβάλλονται από πλίνθους (Εικ. 19). Πρόκειται για ένα ισόδομο πλινθοπερίκλειστο. Η ανατολική όψη του κτίσματος διαμορφώνεται με ευρύ τόξο που καταλαμβάνει το σύνολο του πλάτους της. Το τόξο συνίσταται από εναλλαγή δίχρωμων θολιτών Θυμιανών. Σύμφωνα με τον ιστορικό Ζολώτα, η περιοχή της κρήνης το 19ο αιώνα αποτελούσε «οθωμανικό βακούφι του Νετζύπ Εφένδη»⁶⁵. Τα μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά οδηγούν στη χρονολόγηση του κρηναίου κτίσματος στις αρχές του 18ου αιώνα.

Ένα σχετικά επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα έχει εφαρμοστεί σε δύο ναούς της Καλαμωτής⁶⁶, εντός του συνεκτικού ιστού του οικισμού. Πρόκειται για το ναό του Ταξιάρχη και το ναό της Κάτω Παναγιάς (Εισόδια Θεοτόκου) (Εικ. 20). Στους δύο ναούς έχουν

⁶⁴ Όπως αποδεικνύεται πλέον δεν ισχύει η γενικότερα επικρατούσα άποψη μέχρι πρότινος ότι δεν κτιζόνταν ναοί μετά το 1346. Βλ. Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), 239 σημ. 749 και 264-265.

⁶⁵ Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 17), τ. Α1, 530.

⁶⁶ Οι δύο ναοί της Καλαμωτής αποτελούν μόνο ένα μικρό δείγμα των ενοριακών ναών του οικισμού, που ανέρχονται συνολικά σε

έντεκα, ενώ γύρω από τον οικισμό υπάρχουν τουλάχιστον 32 εξωκκλήσια σε καλή σχετικά κατάσταση και οκτώ ερειπωμένα (Γ. Δαμαλάς (επιμ.), *Καλαμωτή. Ένα παραδοσιακό μεσαιωνικό μασιχοχώρι της Χίου*, Αθήνα 1989, 128), ως επί το πλείστον κτητορικά, που κατασκευάστηκαν στο πλαίσιο του θεσμού των «αδελφάτων» [Ανδρεάδης, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 17), 199-200].

Εικ. 19. Ζυφιάς, κρηναίο κτίσμα στην Άνω Πλαγιά.

Εικ. 20. Καλαμωτή, ναός Ταξιάρχη.

χρησιμοποιηθεί λιθόπλινθοι από αρχαίο οικοδομικό υλικό. Οι ναοί ακολουθούν τον τύπο της μονόκλιτης καμαροσκεπαστης δρομικής βασιλικής, έναν τύπο που αποδειγμένα γνώρισε μεγάλη διάδοση στην περίοδο της τουρκοκρατίας⁶⁷, αλλά δεν αποκλείεται και νωρίτερα⁶⁸. Τα χαμηλότερα τμήματα της βόρειας πλευράς του Ταξιάρχη είναι κατασκευασμένα από αργολιθοδομή, που πιθανότατα έφερε επίχρυσμα. Το ίδιο και το χαμηλότερο τμήμα της ημικυκλικής αψίδας. Η δε αψίδα επιστέφεται από πλίνθινο οδοντωτό γείσο ανάμεσα σε δύο πλίνθινες στρώσεις και διατρύπεται από ένα δίλοβο παράθυρο, στο οποίο μεταγενέστερα προστέθηκε τόξο από συμπαγή τούβλα. Από τα ίδια τούβλα κατασκευάστηκε και το τρίλοβο παράθυρο της δυτικής όψης, που θα πρέπει να ανάγεται στην ίδια φάση. Είναι φανερό ότι και ο ναός του Ταξιάρχη βρίσκεται στους απόηχους μιας βυζαντινίζουσας παράδοσης. Ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων (οδοντωτό γείσο, δίλοβο παράθυρο ιερού) με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια χρονολόγηση του μνημείου από τα τέλη του 16ου αιώνα και εξής. Η δε ομοιότητα με τον ακριβώς χρονολογημένο περίβολο του Παλαιού Ταξιάρχη στα Μεστά και το ναό των Αγίων Αποστόλων στον ίδιο οικισμό, θα μπορούσε να ανεβάσει αυτήν τη χρονολόγηση μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Την ίδια περίοδο θα μπο-

Εικ. 21. Πόλη Χίου, Κάστρο, κτίσμα παρά τον Άγιο Γεώργιο (Κεχρί).

ρούσε να χρονολογηθεί και ο ναός της Κάτω Παναγιάς, που έχει τα ίδια χαρακτηριστικά⁶⁹.

Με επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα κατασκευάστηκε κτίσμα που βρίσκεται δίπλα στο ναύδριο του Αγίου Γεωργίου του Μικρού (γνωστού και ως «Κεχρί») στο Κάστρο της Χίου, για το οποίο δεν υπάρχει κάποια πληροφορία (Εικ. 21). Από το κτήριο σώζεται η

⁶⁷ Χ. Μπούρας, «Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία και ο Πατριάρχης Καλλίνικος», *Ἐκκλησιές* I, 159-168.

⁶⁸ Ο ίδιος τύπος χρησιμοποιήθηκε και στο σύνολο των ναών του Κάμπου και είχε επισημανθεί από τον Λέοντα Αλλατίου, ήδη από το 1645. Βλ. Α. Cutler, «Μία μελέτη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής κατά την εποχή του μαρόκ. Λέοντος Αλλατίου De temples Grae-

corum recentioribus», *Χιακά Χρονικά* 19 (1988), 7-25. Επίσης, γνώρισε μεγάλη διάδοση στους κρητικούς ναούς, ήδη από την περίοδο της ενετοκρατίας [Γκράτζιου, *Κρήτη*, ό.π. (υποσημ. 54), σποραδικά].

⁶⁹ Βέβαια, είναι προφανές ότι στη συνέχεια και οι δύο ναοί έχουν υποστεί επεμβάσεις, πιθανότατα μέσα στο 19ο αιώνα. Βλ και Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 196.

Εικ. 22. Πόλη Χίου, περίβολος ναού Αγίων Αναργύρων.

δυτική όψη του, που είναι κατασκευασμένη, όπως και πολλά κτήρια της περιοχής, με λιθόπλινθους της περιοχής των Ερυθρών, που περιβάλλονται από πλίνθους. Οι λίθοι, που προέρχονται από αρχαίο οικοδομικό υλικό του κάστρου των Ερυθρών, βρίσκονται εδώ σε δεύτερη χρήση και θα πρέπει να είχαν εισαχθεί στο νησί πριν από το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, πριν δηλαδή η Μικρά Ασία καταληφθεί από τους Τούρκους. Εάν η τοιχοποιία ανήκε σε ορθόδοξο ναό θα πρέπει να υποθέσουμε ότι είχε κατασκευαστεί πριν από το 1346, γιατί έκτοτε μέσα στο Κάστρο κατοικούσαν μόνο Γενοβέζοι, οι δε ορθόδοξοι ναοί είχαν μετατραπεί σε καθολικούς. Όμως, τα χρονολογημένα παραδείγματα πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στο νησί δεν ενθαρρύνουν μια τέτοια χρονολόγηση. Επίσης, το κτήριο δεν μπορεί να προέρχεται από ορθόδοξο ναό της περιόδου της τουρκοκρατίας, γιατί μετά τη λήξη της γενοατοκρατίας, στο Κάστρο κατοίκησαν Τούρκοι και οι ναοί μετατράπηκαν σε τζαμιά⁷⁰. Καταλήγουμε λοιπόν ότι η συγκεκριμένη τοιχοποιία που διατηρείται θα πρέπει να ανήκει σε κάποιο οθωμανικό, κοσμικό ή λατρευτικό, κτήριο του 17ου ή 18ου αιώνα, που κατασκευάστηκε με λίθους Ερυθρών σε «τρύπη» χρήση, αξιοποιώντας το οικοδομικό υλικό από κτήριο της προγενουατικής περιόδου⁷¹.

⁷⁰ Χ. Μπούρας, «Η αρχιτεκτονική των γενοατικών εκκλησιών της πόλεως Χίου», *Χιακά Χρονικά* 18 (1987), 3 κ.ε. και Ζολώτας, *Ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 17), τ. Γ1, 275 κ.ε.

⁷¹ Περισσότερα στοιχεία θα μπορούσαμε να αποκομίσουμε μόνο μετά από την ανασκαφή του χώρου.

⁷² Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 207.

Ένα σχεδόν ισόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα εντοπίζουμε στην πόλη της Χίου, στον περίβολο του ναού των Αγίων Αναργύρων, που παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το γειτονικό του αρχοντικό Σγούτα (Εικ. 22). Το πλινθοπερίκλειστο συνοδεύεται από τόξωτο περιθύρωμα με εναλλασσόμενους δίχρωμους θολίτες Θυμιανών. Το κλειδί του τόξου φέρει σταυρό τύπου Μάλτας. Τόσο η τοιχοποιία όσο και τα υπόλοιπα μορφολογικά στοιχεία συνηγορούν σε μια χρονολόγηση μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα⁷².

Το ίδιο σύστημα απαντά και στη βόρεια είσοδο του κτήματος Χωρέμη⁷³. Η τοιχοποιία εδώ συνδυάζεται με τόξωτο περιθύρωμα από δίχρωμους θολίτες Θυμιανών, που πλαισιώνεται από τετράφυλλα φιαλοστόμια. Το κλειδί του τόξου κοσμείται με λαϊκότροπο χερουβείμ. Και αυτή η τοιχοποιία θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 18ο αιώνα⁷⁴.

Με εξαιρετικά επιμελημένο ισόδομο πλινθοπερίκλειστο έχει κατασκευαστεί το ισόγειο κτηρίου πρώην ιδιοκτησίας Αριέττας Ξενάκη (νυν Δήμου Χίου) στο δυτικό γεφύρι επί του ποταμού Παρθένη στο Βαρβάσι, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι η απουσία κονιάματος από την όψη της τοιχοποιίας (Εικ. 23). Το ισόγειο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 18ο αιώνα.

Πλινθοπερίκλειστο σε μια πιο χαλαρή εκδοχή του απαντά σε ένα ακόμη κτήριο στην ίδια περιοχή, φερόμενης ιδιοκτησίας Ζέκκου, στο ανατολικό γεφύρι του Βαρβασιού επί του ποταμού Παρθένη⁷⁵. Το κτήριο είναι σήμερα επιχρισμένο και σε κακή κατάσταση. Παρ' όλα αυτά διακρίνεται σποραδικά στα κατώτερα σημεία αμελές πλινθοπερίκλειστο με εφαπτόμενους πλίνθους στους λίθους και λίγο ψηλότερα, στην ανατολική πλευρά του, τμήματα με πιο επιμήκεις και καλολαξευμένους λίθους. Το ανατολικό τμήμα του κτηρίου μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 18ου αιώνα, το δε δυτικό και στο 19ο αιώνα.

Από τα παραδείγματα που εκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι το πλινθοπερίκλειστο στη Χίο εμφανίζεται το 16ο αιώνα σε μνημεία που ακολουθούν τους απόηχους μιας «βυζαντινίζουσας» παράδοσης. Σε αυτήν την παράδοση έχει πλέον προστεθεί η τεχνολογία

⁷³ Στο ίδιο, εικ. 215.

⁷⁴ Ανάλογες τοιχοποιίες απαντούν και σε άλλες ιδιοκτησίες στην περιοχή του Κάμπου, π.χ. στην πρόσοψη του κτήματος Μπενοβία στην περιοχή «Βάγια» των Θυμιανών, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί την ίδια περίοδο.

⁷⁵ Στο ίδιο, εικ. 209.

Εικ. 23. Βαρβάσι, πρώην ιδιοκτησία Α. Ξενάκη (νυν Δήμου Χίου).

που απέκτησε ο τόπος στη διάρκεια της γενουατικής κατοχής. Όμως, αν και η τεχνογνωσία είχε ενσωματωθεί στην κατασκευή των πλινθοπερίκλειστων τοιχοποιιών, το τελικό αποτέλεσμα είναι άμεσα συνδεδεμένο με την προσφορά οικοδομικού υλικού. Έτσι, ενώ στα παραδείγματα του Πυργίου και των Μεστών και γενικότερα όπου δεν έχει χρησιμοποιηθεί πέτρα Θυμιανών ή λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση, το πλινθοπερίκλειστο εμφανίζεται με την ατελή μορφή του (π.χ. Παλαιός Ταξιάρχης Μεστών, Άγιος Ιωάννης Βαβύλων κ.ά.), στα περισσότερα παραδείγματα της Χώρας και του Κάμπου (π.χ. Άγιος Συμεών, Άγιος Μηνάς) οι πλίνθοι περικλείουν καλολαξευμένους λίθους της περιοχής των Θυμιανών ή άλλους μαλακούς πωρόλιθους ή λιθόπλινθους σε δεύτερη χρήση. Αναμφίβολα, ο ναός των Αγίων Αποστόλων θα πρέπει να αποτέλεσε το πρότυπο για τους ναούς της ευρύτερης περιοχής του Πυργίου, τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη φάση του. Αυτό προκύπτει εμφανώς από τη μεγάλη διασπορά των μνημείων στην περιοχή, στα οποία γίνεται χρήση του πλινθοπερίκλειστου.

Κατά το 18ο αιώνα το πλινθοπερίκλειστο γνωρίζει μια περαιτέρω εξέλιξη. Από το συνδυασμό των ισόδομων, με δυτικές επιδράσεις, τοιχοποιιών του Κάμπου και του «βυζαντινού» πλινθοπερίκλειστου συστήματος

προκύπτουν τα ισόδομα πλινθοπερίκλειστα, δηλαδή μια βελτιωμένη εκδοχή του συγκεκριμένου τρόπου δομής, όταν οι συγκυρίες ευνόησαν (π.χ. αρχοντικό Σγουτά, ιδιοκτησία Ξενάκη, περίβολος Αγίων Αναργύρων). Βεβαίως σε αυτές τις περιπτώσεις είναι σαφείς οι επιδράσεις και της οθωμανικής αρχιτεκτονικής.

Στην ύπαιθρο γενικότερα και στους ναούς της περιοχής Πυργίου-Μεστών, που χρονολογούνται μέσα στο 18ο αιώνα, τα ισόδομα πλινθοπερίκλειστα είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Το δε επιμελημένο ψευδοϊσόδομο πλινθοπερίκλειστο εφαρμόστηκε επιλεκτικά (είσοδος Παλαιού Ταξιάρχη Μεστών, Άγιοι Απόστολοι Μεστών, είσοδος Ταξιάρχη Καλαμωτής κ.ά.). Ο συγκεκριμένος τύπος φαίνεται να επιλέγεται για τον τονισμό μόνο της κεντρικής όψης ή της εισόδου του ναού, προφανώς λόγω της δυσκολίας εύρεσης λιθόπλινθων και του υψηλού κόστους κατασκευής τους⁷⁶. Γενικότερα πάντως στα μνημεία της περιοχής, αν και οι λίθοι δεν είναι απαραίτητα πλήρως ορθογωνισμένοι (στις περιπτώσεις, που δεν προέρχονται από δεύτερη χρήση), σίγουρα δεν είναι αργοί και έχουν υποστεί κάποιο είδος λάξευσης, ακόμη και εάν δεν είναι επιμήκεις. Έχουν, δηλαδή, προσαρμόσει το πλινθοπερίκλειστο σύστημα στα δεδομένα τους, που ήταν οι σκληροί λίθοι της περιοχής τους.

⁷⁶ Από το 18ο αιώνα και εξής η επιμελής τοιχοποιία και ο τονισμός των κεντρικών όψεων γίνεται κανόνας και εκτός από τους

ναούς θα διευρυνθεί στις αυλόπορτες του Κάμπου αλλά και σε ιδιωτικές οικίες.

Όμως, πλέον, σε αντίθεση με την πρώτη φάση του ναού των Αγίων Αποστόλων, το κονίαμα είναι λιγότερο και οι πλίνθοι σχεδόν πάντα εφραπτόμενοι με τις πλευρές των λίθων, υπό την επίδραση προφανώς της λογικής των σύγχρονών τους ισόδομων πλινθοπερίκλειστων τοιχοποιιών της Χώρας και του Κάμπου. Η διάταξη των πλίνθων δίνει την εντύπωση πλέγματος ή κυψέλης, καθώς οι πλίνθοι εμπλέκονται μεταξύ τους και δεν γίνεται προσπάθεια να τηρηθεί η διάταξη σε ζώνες.

Πάντως, η διάδοση των πλινθοπερίκλειστων τοιχοποιιών στη νότια Χίο αυτήν την περίοδο προϋποθέτει τη δραστηριοποίηση συγκεκριμένου ή συγκεκριμένων συνεργείων, αλλά και τη συστηματική και εκτεταμένη αποψίλωση αρχαιότερων μνημείων από το οικοδομικό τους υλικό.

Από τα χρονολογημένα παραδείγματα δεν προκύπτει χρήση του πλινθοπερίκλειστου την περίοδο της γενοουατοκρατίας και δεν εντοπίζεται σε κανένα από τα θεωρούμενα ως γενοουατικά μνημεία⁷⁷. Ο Δ. Πικιώνης⁷⁸ υποστήριξε ότι «οι ένθετοι λίθοι στο ισόδομο σύστημα δεν χρησιμοποιήθηκαν από τους Γενουάτες, οι οποίοι προτίμησαν τη χρήση ένθετων κυλίνδρων από κόκκινη πέτρα Θυμιανών ανάμεσα στους αρμούς (χαλικάκια)»⁷⁹. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη περίπτωση «περίκλειστης» τοιχοποιίας, όπου οι λαξευμένοι λίθοι Θυμιανών περιβάλλονται από «χαλικάκια», δηλαδή στην πραγματικότητα περισσεύματα από Θυμιανούσιες πέτρες, κόκκινης απόχρωσης σε κυκλική ή τετράγωνη μορφή, τοποθετημένα στους αρμούς μεταξύ των ορθογωνισμένων λίθων. Με αυτήν την τεχνική έχουν κατασκευαστεί αρκετοί περίβολοι αρχοντικών του Κάμπου, όπως των πύργων Ράλλη, Παϊδούση και Αργέντη κ.ά.⁸⁰. Οι συγκεκριμένες τοιχοποιίες δηλώνουν επιτήδευση και εξοικείωση με αυτό το σύστημα δομής και οφείλονται οπωσδήποτε στην επίδραση του βυζαντινού πλινθοπε-

ρίκλειστου στη γενοουατική ισόδομη τεχνική. Για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη «παραλλαγή» αποτελεί οψιμότερη σύλληψη, που δεν θα μπορούσε να χρονολογηθεί πριν από τα τέλη του 16ου αιώνα. Το πιθανότερο όμως είναι ότι η τεχνική χρησιμοποιήθηκε μετά τις ισόδομες πλινθοπερίκλειστες τοιχοποιίες ή συγχρόνως με αυτές, ως οικονομικότερη λύση, γι' αυτό και άλλωστε εντοπίζεται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, σε περιβόλους αρχοντικών. Αυτό επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της οικίας Ξενάκη, όπου σε κάποια σημεία που έχουν αποκολληθεί οι πλίνθοι, οι συμπληρώσεις των αρμών έγιναν κυριολεκτικά με «χαλικάκια» του παρακείμενου ποταμού. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί πόσο κοντά βρισκόνταν οι δύο τεχνικές πρακτικά και χρονολογικά⁸¹.

Μέχρις ότου η συστηματικότερη μελέτη των θεωρούμενων γενοουατικών μνημείων δώσει ακριβέστερα αποτελέσματα, η εικόνα που αποκομίζουμε είναι ότι οι Γενοβέζοι ή, εν πάση περιπτώσει, η άρχουσα μεικτή «γενοουατοχιακή» κοινωνία κατασκεύαζε στον Κάμπο ναούς και κτήρια αξιώσεων με ισόδομες τοιχοποιίες από λίθους Θυμιανών, που είχαν ένα μεγάλο οικονομικό κόστος. Παράλληλα, σε οχρωματικά έργα και σε κτήρια μικρότερων αξιώσεων χρησιμοποιούσαν λίθους σε συνδυασμό με παρεμβαλλόμενες πλίνθους χωρίς οργάνωση, για λόγους καθαρά πρακτικούς⁸². Ενδεικτικά, αναφέρουμε τον πύργο των Δωτίων, τον πύργο της Σικελιάς⁸³, τον πύργο Μακρίδη στην πόλη της Χίου, τον Πύργο του Πντιούς⁸⁴ κ.ά. Στην περίοδο αυτή, ίσως μέσα στο 15ο αιώνα θα μπορούσε να έχει κατασκευαστεί, όπως προαναφέρθηκε, ο νάρθηκας-αυλή στον Άγιο Ιωάννη στο Χαλκειός (σε συνδυασμό και με το τόξο μεικτής τεχνικής στη βόρεια πλευρά του). Ανάλογη είναι η περίπτωση του εξωνάρθηκα της Παναγίας Κρήνας, που αποτελεί προσθήκη του 16ου αιώνα, βάσει επιγραφής που

⁷⁷ Ο Χ. Μπούρας [Χίος, ό.π. (υποσημ. 43), 27-30], θεωρεί ως γενοουατικά μνημεία το Γοθικό Πύργο, το «Νομισματοκοπείο» στο Φραγκοβούνι, οικία και πύργο στα Σκλαβιά, το κτίσμα «στους Εφτά» στον Δαφνώνα, τον «Καμμένο Πύργο», την οικία Μονιούδη με υπέρθυρο του 1531 (στο ίδιο, 25 σημ. 110) και το «παλάτι Giustiniani» μέσα στο Κάστρο.

⁷⁸ Α. Πικιώνη (επιμ.), Δ. Πικιώνη, *Η Αρχιτεκτονική της Χίου*, Αθήνα 2000, 10.

⁷⁹ Στο ίδιο, σχέδ. 12.

⁸⁰ Μισαηλίδου, *Άγιοι Απόστολοι*, ό.π. (υποσημ. 15), εικ. 206.

⁸¹ Το ότι η τεχνική γίνεται μανιέρα αποδεικνύεται από την περίπτωση των δύο ανεμόμυλων στη θέση «Ανέμωνας», μεταξύ Καλλιμασιάς και Θολοποταμίου, οι οποίοι κατασκευάστηκαν με μια

«παραλλαγή» πλινθοπερίκλειστου: σχεδόν ορθογώνιοι λίθοι και στις δύο περιπτώσεις, που στη μία (δυτικός ανεμόμυλος) πλαισιώνονται από τετράγωνα τεμάχια πέτρας Θυμιανών ή κομμένων πλίνθων και στην άλλη (ανατολικός ανεμόμυλος) με τετράγωνα κομμάτια κιτρινωπής πέτρας.

⁸² Ο Μπούρας [Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 2), 457] θεωρεί ότι η τοιχοποιία από λαξευμένους πορδίθους και πλίνθους εναλλάξ θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μεταβατική μορφή του πλινθοπερίκλειστου συστήματος ή και απλουστευμένη παραλλαγή του.

⁸³ Μισαηλίδου, «Σικελιά», ό.π. (υποσημ. 13), 421-422.

⁸⁴ Α. Μισαηλίδου, «ΧΙΟΣ, Πιτύος, Πύργος», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά, τ. Β' 6, 87-89 και Α. Μισαηλίδου, στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 42), 273.

υπάρχει στην ποδιά του ανοίγματος του κωδωνοστασί-
ου, στα δυτικά του εξωνάρθηκα, στην οποία αναφέρε-
ται η χρονολογία ζΜζ' (1539)⁸⁵.

Από όσα παρατέθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι το
πλινθοπερίκλειστο σύστημα διαδόθηκε ευρύτατα στη
Χίο από το 16ο έως το 18ο αιώνα, κυρίως στην ύπαιθρο
χώρα, λόγω των ιδιαίτερων κοινωνικών και οικονομι-
κών συνθηκών που γνώρισε ο τόπος και στο πλαίσιο
μιας «βυζαντινίζουσας επιβίωσης», ίσως και ως αντί-
δραση στους δυτικούς, και λιγότερο λόγω μιας αργοπο-
ρημένης επίδρασης της οθωμανικής αρχιτεκτονικής⁸⁶.
Μετά το 18ο αιώνα η τεχνική εξελίχθηκε όταν συνδυά-
στηκαν οι δυτικής επίδρασης ισόδομες τοιχοποιίες του
Κάμπου με το βυζαντινό πλινθοπερίκλειστο. Φυσικά σε
αυτήν την ενότητα της χιακής αρχιτεκτονικής οπωσδή-
ποτε υπήρξαν επιδράσεις και της οθωμανικής αρχιτε-
κτονικής και αυτό είναι εμφανές γενικότερα στην αστι-
κή αρχιτεκτονική της Χώρας και του Κάμπου. Το 19ο

αίωμα το πλινθοπερίκλειστο αντικαταστάθηκε από μια
πιο χαλαρή τεχνική με λιγότερες τεχνικές και κατ' επέ-
κταση οικονομικές απαιτήσεις: αδρά λαξευμένοι λίθοι
που περιβάλλονται από τεμάχια επάλληλων πλίνθων
ακόμη και στους κατακόρυφους αρμούς. Η τεχνική αυ-
τή, που είναι γνωστή από τη μεσοβυζαντινή περίοδο
απαντά στην τελευταία φάση της Υπαπαντής του Στρα-
τηγάτου στον Δαφνώνα του 19ου αιώνα⁸⁷, στην Οθω-
μανική Σχολή στο Κάστρο της Χίου του 1877/8⁸⁸, στη
δυτική μετασεισμική όψη του εσωνάρθηκα της Πανα-
γίας Κρήνας κ.α. Παράλληλα, το ισόδομο πλινθοπερί-
κλειστο θα συνεχιστεί και θα διαδοθεί ακόμη περισσό-
τερο στην κοσμική αρχιτεκτονική του νησιού καθ' όλη
τη διάρκεια του 19ου αιώνα, φτάνοντας μέχρι και την
απομακρυσμένη Βολισσό στη βορειοδυτική Χίο.

*3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
amissailidis@yahoo.com*

⁸⁵ Ο. Βάσση, «Ο δεύτερος κτήριο της Παναγίας Κρήνας στη
Χίο: Παρατηρήσεις με αφορμή μια ανασκαφική έρευνα», *Ανταπό-
δοση*, Αθήνα 2010, 89 και σημ. 14. Η χρονολογία αυτή είχε ανα-
γνωσθεί παλαιότερα ως 1438 και αργότερα ως 1747. Η χρονολο-
γία μεταγράφεται από τον Ζολώτα ως 1438 (Γ. Ζολώτας, «Χια-
κών και Έρυθραϊκών επιγραφών Συναγωγή», *Άθηνά* 20, Αθήνη-
σιν 1908, 322, αριθ. 60) και από τον Μπούρα ως 1747 [Χ. Μπού-
ρας, «Τὸ τέμπλο τῆς Παναγίας Κρήνας καὶ ἡ χρονολόγησή της»,
ΔΧΑΕ Γ' (1980-1981), 178-179 σημ. 3 και πίν. 34 κ.ε.].

⁸⁶ Η Χίος άλλωστε μέχρι το 1566 βρισκόταν υπό γενοατική
κατοχή.

⁸⁷ Μ. Βουρνούς, «Ο ναός της Υπαπαντής της Χίου. Στοιχεία για
ένα αδημοσίευτο βυζαντινό μνημείο», *ΔΧΑΕ* ΚΔ' (2003), 132.

⁸⁸ Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο αρχαιολόγο Μαίρη Καλαϊτζή,
η οποία μελέτησε το κτήριο και με πληροφόρησε για τη χρονολο-
γία, που αναφέρεται σε τουρκική επιγραφή εντοιχισμένη επάνω
από την είσοδο.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3, 6-12, 15, 17, 19-23: Α. Μισαηλίδου. Εικ. 2, 4, 5, 13, 16, 18:
Αρχείο 3ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Εικ. 14: Μπού-
ρας, «Δύο μικροί ναοί», ό.π. (υποσημ. 54), πίν. 45.2.

Anna Missailidou

THE EVOLUTION OF *CLOISONNÉ* MASONRY IN CHIOS

This article concerns the “evolution” of *cloisonné* masonry in Chios as revealed through fourteen accurately-dated ecclesiastical and secular buildings. These buildings were constructed using two variations of *cloisonné*, one pseudo-*cloisonné*, with roughly hewn stones, and a more elaborate one, with pseudoisodomum or isodomum *cloisonné*. Based on structural and morphological similarities, one may attempt an initial chronological approach for at least another 21 undated and unpublished monuments on the island.

From the displayed examples, it is clear that *cloisonné* masonry flourished on the island from the 16th to 18th century. The geographical dispersion of the monuments reveals two centers of the technique: one in southern Chios, in the wider area of Pyrgi and Mesta, and one in Campos and Chios town. Undoubtedly, the model for southern Chios was the church of the Holy Apostles in Pyrgi, which activated crews specializing in *cloisonné* masonry. The appearance of *cloisonné* masonry in Chios from the 16th century onwards, though *opus mixtum* was used throughout the Byzantine period, is related to practical reasons. The stones of the island are unsuitable for carving due to

their hardness. But since the time of the Genoese, in the region of Campos, the local soft stones of Thymiana was used, which contributed to the spread of the technique.

As we believe, in the 16th century the ideal conditions for the construction of more elaborate *cloisonné* masonries appeared in Campos, from the combination of Byzantine *cloisonné* and the technical knowledge gained through the Genoese occupation. In 16th century Chios, the two traditions were combined and the result was the two *cloisonné* masonry variations which would dominate the 18th century: that of pseudoisodomum or isodomum *cloisonné*, which occurs mostly in Chios town and Campos, and that of the southern part of the island, either with rough-hewn stones or cut stones in secondary use. Although southern Chios has no soft limestone, apparently under the influence of isodomum masonry, it would adopt a new aesthetic: the amount of mortar surrounding the stones was minimized and the faces were treated as a whole, without the horizontal layout of the older *cloisonné* masonry.

3rd Ephorate of Byzantine Antiquities
amissailidis@yahoo.com